

**И. АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

Ж. БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ
Д.07.18.578 диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда
УДК: 658.26:94(575.2) (043.3)

Бейсебаев Рахат Сансызбаевич

**ЧЕТ ӨЛКӨЛӨР МЕНЕН КЫЗМАТТАШУУ КОНТЕКСТИНДЕ КӨЗ
КАРАНДЫСЫЗДЫК ЖЫЛДАРЫНДАГЫ КЫРГЫЗ
РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ОТУН-ЭНЕРГЕТИКАЛЫК КОМПЛЕКСИНИН
ТАРЫХЫ (1991-2016)**

07.00.02 – Ата Мекен тарыхы

Тарых илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын авторефераты

Бишкек-2019

Иш К. Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин Кыргызстандын жана Чет өлкөлүк чыгыштын тарыхы кафедрата аткарылды.

Илимий консультант:

Плоских Владимир Михайлович, тарых илимдеринин доктору, академик, Б.Ельцин атындагы КРСУнун тарых жана маданият таануу кафедрасынын башчысы

Расмий оппоненттери:

Эсенкулов Нурмамат Жокенович, тарых илимдеринин доктору, И.Арабаев атындагы КМУнун мамлекеттик тил жана эл аралык коммуникация боюнча проректору.

Найманбаев Бекмурат Рахымбердиевич, тарых илимдеринин доктору, МАНПО мүчө-корреспонденти, Silkway эл аралык университетинин Казахстандын заманбап тарыхы, тарых жана география кафедрасынын башчысы.

Чотонов Усеналы Чотонович, тарых илимдеринин доктору, профессор, «КМУнун Жарчысы» редакциялык-басма бөлүмүнүн башчы-башкы редактору.

Жетектөөчү уюм: И. Раззаков атындагы кыргыз мамлекеттик техникалык университети, Философия жана социалдык илимдер кафедрасы
Диссертациялык иш 29.10.2019-ж. саат 14.00дө И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин жана Ж.Баласагын атындагы кыргыз улуттук университетинин алдындагы педагогика илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын изденип алуу боюнча уюштурулган Д 07.18.578 Диссертациялык кеңешинин жыйынында корголот. Дареги: 720026, Бишкек шаары, Раззаков көчөсү, 51.

Автореферат жана диссертациянын толук тексти arabaev.kg сайтында жайгаштырылды. Диссертация менен Бишкек шаары, Раззаков көч., 51 дареги боюнча жайгашкан И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин китепканасынан таанышууга болот.

Автореферат 2019-жылдын _____ таркатылды.

**Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы,
тарых илимдеринин доктору**

Карыева А.К.

КИРИШҮҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. XXI кылымдын шартында мамлекеттин экономикалык өнүгүүсү көпчүлүк учурда көмүртек ресурстарына жана анын жеткиликтүү болушуна көз каранды. Кыргыз Республикасы көмүр, мунай, газ жана гидроэнергетикалык ресурстарга ээ. Бирок, өлкөдө көмүртекти алуу кыйынчылыктарга, каржы тармагынын начардыгына, инвестициялык саясаттын алсыздыгына жана башка социалдык-экономикалык көйгөйлөргө байланыштуу өнөр жай масштабына чыга албай жатат. Гидроэнергетика, өлкөнүн отун-энергетикалык комплексинин флагманы болуу менен, ошол эле учурда, жабдуулардын эскириши, техникалык жоготуулар, электр энергиясын керектөөнүн жогорулоосу жана башка жаңы кубаттагы жабдууларды эксплуатацияга киргизүү сыяктуу маселелерде кыйынчылыктарды башынан кечирүүдө.

Энергетикалык коопсуздукту камсыздоо үчүн Кыргызстан өлкөнүн туруктуу өнүгүүсүн камсыздоочу отун-энергетикалык кызматташуунун эки тараптуу жана көп тараптуу жолдорун издөөгө мажбур болууда. Натыйжада, эгемендик жылдарында өлкөнүн аталган секторунда отун-энергетикалык эволюциясында белгилүү өзгөчөлүктөр көрүнө баштады. Темага болгон кызыгуу Кыргызстандын падышалык Россиянын, совет бийлигинин жана СССР мезгилиндеги отун-энергетикалык секторунун (ОЭС) тарыхый өнүгүү процессинде калыптанган өнөр жайдын заманбап этабындагы стратегиялык тармактын абалынын өзгөчөлүктөрүн, көйгөйлөрүн жана аларды чечүү жолдорун аныктоо зарылдыгы менен шартталды.

Теманын актуалдуулугу Кыргызстан менен жакынкы жана алыскы чет мамлекеттер ортосундагы отун-энергетикалык багытындагы мамилелердин 25 жылдык мезгили жалпыланып, ага баа берүүгө аракет жасалгандыгы менен гана шартталбастан, ошондой эле республиканын энергетикалык коопсуздугун камсыздоо зарылдыгынын өзгөчө маанилүү экендиги да баса белгиленди. Өнүктүрүүнү талап кылуучу жана Кыргыз Республикасынын өз алдынча аракеттерин жүзөгө ашырууга таасир этүүчү кызматташуунун багыттары каралып, иликтөөгө алынды.

Кыргызстандагы отун жана энергетикалык туруктуулук экономикалык жана саясий өнүгүүнүн маанилүү факторлорунун бири болуп эсептелет. Мына ушуга байланыштуу, актуалдуулуктун жогоруда саналып өткөн аспектиери белгиленген теманын деталдуу изилденишинин зарылдыгын көрсөтүп турат.

Докторлук диссертациянын темасы Кыргызстандын жана жакынкы чет мамлекеттеринин отун-энергетикалык багыттагы тарых, экономика, саясат, эл аралык мамилелер, аймак таануу боюнча окумуштууларынын жеке илимий изилдөөлөрү менен байланышы бар. Изилдөөлөр демилгелүү илимий-изилдөөчүлүк иштер алкагында аткарылды жана мамлекеттик программа жана долбоор болуп эсептелбейт.

Диссертациянын темасынын чоң илимий программалары (долбоорлору) жана негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышы.

Диссертациялык иш демилгелүү илимий изилдөө болуп саналат.

Изилдөөнүн максаты – Кыргызстандын отун-энергетикалык комплексинин өнүгүү тарыхын, анын абалын, ташып келүүчү өлкөлөр менен кызматташуусундагы негизги көйгөйлөрдү изилдөө, инвестицияларды тартуу жана Кыргыз Республикасынын энергетикалык коопсуздугун камсыздоочу маселелерди иликтөө.

Милдеттери:

- изилденип жаткан тема боюнча тарыхнаама көйгөйлөрүн иликтөөгө алуу жана изилдөөнүн булактык базасына мүнөздөмө берүү;
- Кыргызстандын отун-энергетикалык комплексин изилдөөдө теориялык-методологиялык негиздерди түптөө;
- Кыргызстандын көмүр өнөр жайынын тарыхын мүнөздөө жана анализдөө;
- Кыргызстандын мунай-газ секторунун өнүгүүсүндөгү тарыхый процесстерди изилдөө;
- Кыргызстандын гидроэнергетикалык секторунун өнүгүүсүнүн абалын, көйгөйлөрүн жана келечегин иликтөө;
- Рантье-мамлекети теориясын пайдалануу менен Кыргызстандын отун-энергетикалык системасында мунай-газ жана гидроэнергетикалык тармактардагы кыргызстандык жана россиялык тараптын кызыгуусун туудурган аспектилерди изилдөө жана аныктоо;
- эки жана көп тараптуу мамилелер контекстинде Кыргызстандын отун-энергетикалык секторундагы Казахстандын, Өзбекстандын жана Тажикстандын ролун жана кызматташуу көйгөйлөрүн аныктоо;
- Жакынкы жана алыскы чет өлкөлөрдөн Кыргызстандын энергетикалык тармагына инвестицияларды тартуунун абалын аныктоо жана энергетикалык сектор тармагында Кыргызстандын жакынкы жана алыскы чет өлкөлөр менен кызматташуусунун негизги багыттарын белгилөө.
- Кыргызстандын жакынкы жана алыскы чет өлкөлөр менен болгон энергетикалык байланышынын тарыхын изилдөө, энергетикалык коопсуздуктун абалын иликтөө жана анын негизги көйгөйлөрүн аныктоо.

Алынган натыйжалардын илимий жаңычылдыгы төмөнкүлөр:

- изилденүүчү маселенин тарыхнаамасына сереп салынып, иликтөө жүргүзүлдү;
- коюлган максатты жана милдеттерди чечүүгө мүмкүндүк берүүчү материалдарга жана изилдөө усулдарына мүнөздөмө берилди;
- көмүр казып алуунун көлөмү боюнча маалымат берүүчү Кыргыз Республикасынын Борбордук мамлекеттик архивинен алынган маалыматтарды илимий айлампага киргизүү менен Кыргызстандын көмүр өнөр жайынын ретроспективасы жана учурдагы абалы жана көйгөйлөрү иликтөөгө алынды; көмүр кени жайгашкан жерлердин жана ишканалардын, ошондой эле алардын өнүгүү тарыхынын тизмеси түзүлдү; Кыргызстандын Нарын жана Ысык-Көл облустарындагы көмүр өнөр жайын өнүктүрүүнүн сценарийи сунушталды, ал аркылуу электр энергиясындагы суу азайган мезгилдерде Кыргызстандын энергетикалык коопсуздугун камсыздоого жөндөмдүү болгон көмүр кендеринде жылуулулук электр станциялары эксплуатацияга берилет, ошондой

эле суу көбөйгөндө өлкөдөгү алынуучу электр энергиясынын көлөмүн экспорттоого мүмкүнчүлүк берет; каржы чыгымдарынын жогору болушуна, климаттык шартка, темир жол боюнча кыймылдуу составдарды эксплуатациялоонун жыштыгына байланыштуу Кара-Кече көмүр кенинен автомобиль жана темир жолдорун эксплуатацияга берүүнүн рентабелдүү эместиги негизделди; көмүр тармагынын өнүгүүсүнүн негизги этаптары аныкталды;

- Кыргызстандын мунай-газ секторун калыптандыруу жана өнүктүрүү процесси системдүү жана комплекстүү изилденди, көз карандысыз 25 жыл ичинде республикадагы мунай менен газдын коруна мүнөздөмө берилип, мунай жана газ өндүрүлүүчү жерлердин тизмеси такталды; ата мекендик жана чет элдик мунай-газ компанияларынын өнүгүү тарыхына мүнөздөмө берилип, алардын саны жана түзүмдүк бөлүктөрү аныкталды; мунай жана газ өндүрүүнүн жана иштетип чыгуунун негизги көйгөйлөрү жана келечеги аныкталды, ошондой эле өлкөгө көмүртек алып келүүчү өнөктөштөрдүн чөйрөсү аныкталды, Кыргызстандын отун-энергетикалык комплексинин тарыхый өнүгүү процессинде көмүр, газ жана мунай өндүрүүнүн көлөмүнүн жогорулоо жана төмөндөө тенденциялары жана алардын себептери каралган;

- Кыргызстандын гидроэнергетикалык тармагынын тарыхый өнүгүү процесси иликтөөгө алынды: өлкөнүн гидроэлектрстанцияларынын тизмесине таасир эткен тармактын өнүгүүсүнө тарыхый мүнөздөмө берилди; гидроэнергетикалык сектордун абалы, көйгөйлөрү жана келечеги мүнөздөлдү: ГЭСтердин саны, алардын техникалык мүнөздөмөлөрү, иштеп чыгуучу кубаттуулугу; курууга сунушталуучу кичи гидроэлектрстанцияларынын, ошондой эле Кыргызстанда электр энергиясын иштеп чыгуу кубаттуулугун жогорулатууга жөндөмдүү долбоорлук кубаттуулукка ээ болгон суу чарба объектилеринде кичи жана орто ГЭСтерди курууга сунушталган тизме берилди; Кыргызстандын гидроэнергетикалык секторунун негизги этаптары, анын көйгөйлөрү жана өнүгүү перспективалары каралып, иликтөөгө алынды;

- Россия менен кызматташууда Кыргызстандын отун-энергетикалык комплексин өнүктүрүү процесси системдүү жана комплекстүү изилденди, Рантае-мамлекет теориясын колдонуу менен системдештирилди; Россиянын Кыргызстандын отун-энергетикалык курсуна тийгизген таасири аныкталды; Казахстандын катышуусу менен Кыргызстанга Азербайжандан мунай азыктарын алып келүүнүн альтернативалуу жолдору сунушталды;

- Кыргызстандын отун-энергетикалык секторунда Борбордук Азия мамлекеттеринин ролу, алардын өлкөнүн отун-энергетикалык тышкы саясатына таасиринин деңгээлдери каралды. Кыргызстандын БА мамлекеттери менен отун-энергетикалык кызматташуусунун абалы, көйгөйлөрү жана келечеги мүнөздөлүп, иликтөөгө алынды;

- Кыргызстан менен отун-энергетикалык сектордо кызматташуучу жакынкы жана алыскы чет өлкөлөрдүн тизмесине оңдоолор киргизилди; отун-энергетикалык багытта Кыргызстандын негизги инвесторлорунун тизмеси

такталды; өлкөдөгү ОЭКти инвестициялоонун ролу аныкталды, инвестицияларды тартуунун жолдору сунушталды;

- Кыргызстандын жакынкы жана алыскы чет өлкөлөр менен тарыхый энергетикалык жактан байланыш маселелери каралып, энергетикалык коопсуздуктун абалы иликтенди жана анын негизги маселелери аныкталды, республиканын энергетикалык коопсуздугунунун маселелерин чечүүнүн жолдору сунушталды.

Алынган натыйжалардын практикалык мааниси. Изилдөөнүн натыйжалары Кыргызстандын отун-энергетикалык секторун өнүктүрүүнүн концепциясын калыптандырууда пайдалуу болушу мүмкүн. Айрым корутундулар эки тараптуу же көп тараптуу кызматташуу форматында иш алып баруучу тийиштүү министрстволор жана ведомстволор үчүн көрсөтмө катары каралышы мүмкүн.

Иштин мазмуну «Тарых», «Саясат таануу», «Аймак таануу», «Эл аралык мамилелер» багыты боюнча билим алуучу студенттерге лекцияларды, практикалык сабактарды, атайын курстарды даярдоодо колдонулушу мүмкүн. Изилдөөнүн материалдары Ата мекен тарыхы боюнча окуу куралдарын жазууда да пайдаланылышы мүмкүн. Изилдөө Кыргызстандын отун-энергетикалык комплексине кызыккандар үчүн да пайдалуу.

Алынган натыйжалардын экономикалык мааниси. Изилдөөнүн натыйжалары сунуштоо иретинде отун-энергетикалык сектордогу иш-чараларды оптималдаштыруу факторуна көрсөтмө боло алат.

Коргоого сунушталуучу диссертациянын негизги жоболору:

1. Сунушталган дисциплина аралык мамиле изилдөө усулдарын айкалыштырат жана Кыргызстандын отун-энергетикалык комплексин өнүктүрүүнүн тарыхый сүрөттөлүшүн ачып берүүгө мүмкүчүлүк берет;
2. Кыргызстан көмүр, мунай-газ кендерине ээ, бирок алар өнөр жайлык масштабда иштетилбейт, мына ушуга байланыштуу инвестицияларды тартуу зарыл; Кыргызстандын отун-энергетикалык комплексинин ретроспективасында өлкөнүн таш көмүр, мунай-газ, гидроэнергетикалык тармактарынын тарыхый өнүгүүсү көрүнүп турат.
3. Мунай-газ чарбасын өнүктүрүүдөгү олуттуу жылыштар (жаңы кен-байлык чыгуучу жерлерге чалгын жүргүзүү, алардын айрымдарын эксплуатацияга берүү, мунай газ түтүктөрүнүн курулушу, мунайды ишетип чыгуу ж.б., көз карандысыздык жылдарында өз алдынча иш алып барууга өбөлгө түзгөн мунай-газ чарбасын жүргүзүү тажрыйбасы) Советтер Союзу мезгилинде ишке ашырылган.
4. Кыргызстандын негизги гидроэнергетикалык кубаттуулуктарынын иштелип чыгышы СССР мезгилине туура келет (долбоорлоо, курулуш, каржылоо, тармактардын өнүмү). Бул мезгил Кыргызстандын өнөр жай комплексин өнүктүрүүгө таасирин тийгизген, сектордун калыптануусундагы жана анын өнүгүүсүндөгү эң прогрессивдүү учур болуп эсептелет.
5. Азыркы учурда көптөгөн өзгөрүүлөр болду: жаңы мунай өнүдрүүчү заводдор, электр берүү багыттары курулду, Нарын дайрасындагы ГЭС

курулушунун жаңы долбоору иштелип чыкты. Кыргызстандын отун-энергетикалык комплексин инвестициялоонун тышкы булактарын издөө жүрүп жатат. Республика гидроэнергетикалык ресурстарга жана Нарын дарыясында жаңы ГЭСтерди куруунун эсебинен кошумча киреше алуу, электр энергиясын экспорттоо мүмкүнчүлүгүнө ээ, бирок керектөөлөрдүн күн санап өсүүсүн канааттандыруу үчүн электр энергиясын иштетип чыгуу боюнча жаңы кубаттуулукту киргизүүгө инвестицияларды тартуу маселеси турууда.

6. Кыргызстан Россиянын, Борбордук Азия мамлекеттеринин, жакынкы жана алыскы чет өлкөлөрдүн кызыкчылыктарынын чөйрөсүндө жайгашкан, бирок Кыргызстандын отун-энергетикалык секторун инвестициялоодо Кытай маанилүү ролду ойнойт.
7. Россиядан Кыргызстанга газ жана мунай азыктарын алып келүү жана андан башка альтернативалуу ташп келүүчүлөрдүн жоктугу акырындык менен республиканы ресурстук, экономикалык жана саясий жактан көз карандылыкка алып келиши мүмкүн. Кыргызстан менен Россиянын отун-энергетикалык сектордогу кызматташтыгы эки мамлекеттин тең кызыкчылыктарына төп келет. Кыргызстан рынокту россиялык мунай-газ азыктары менен толуктоо маселесин чечсе, экинчиси, өз кезегинде, аймактагы геосаясий маселелерди чечет. Борбордук Азиялык коңшу мамлекеттер мунай-газ азыктарын альтернативалуу алып келүү менен Россиянын Кыргызстанга тийгизген таасирин азайтууда маанилүү роль ойношу мүмкүн. Кыргызстан Сырдарыянын төмөнкү агымында жайгашкан мамлекеттер менен сууну пайдалануу маселесин жөнгө салууга, жаңы гидроэнергетикалык долбоорлорду куруу келечегине кылдат көңүл буруусу зарыл.
8. Кыргызстан Рантае-(жарым)Мамлекет же Рантае экономикалуу мамлекет катары эсептелет.
9. Борбордук Азиядагы суу-энергетикалык маселелер ар дайым биргелешип чечилип келген, бирок көз карандысыздыкка ээ болгондон кийин республикалар ортосунда байланыштын бузулушу менен алардын алдында маселе жаралды, бул маселелердин катарында өзгөчө орунду отун-энергетикалык сектор ээлеп турат.
10. Кыргызстандын борбордук азиялык өлкөлөр менен кызматташтыгы кол коюлган келишимдерге жана макулдашууларга ылайык ишке ашырылат, ошентсе да, Сырдарыя, Амударыя сууларын пайдалануу жана чек араларды лимитациялоо маселеси орчундуу. Кыргызстан Казахстандан жана Өзбекстандан газды жана мунай азыктарын алуудагы көз карандылыгын болушунча минималдаштырды.
11. Борбордук Азия өлкөлөрүнүн жана Россиянын ортосундагы мамилелер жана экономиканын ички абалы, ошондой эле газ жана мунай азыктарын алып келүү боюнча макулдашылган келишимдер Кыргызстан менен Россиянын отун-энергетикалык сектордо кызматташуусуна алып келди, бул Кыргызстанга мунай азыктарын жана газды алып келүүчү альтернативанын

жоктугу менен түшүндүрүлөт. Энергиянын альтернативалуу булактары өлкөнүн гидроэнергетикалык кубаттуулугуна атаандаштыкты түзө албайт жана рентабельдүү эместигине жараша каралбай келет;

12. Кыргызстандын экономикалык өнүгүүсү көпчүлүк учурда отун-энергетикалык тармактын потенциалына көз каранды болот. Эгер өлкө бийлиги маселени системдүү жана комплекстүү чечүүгө жана инвестицияларды тартууга чечкиндүү киришпесе, анда республиканын экономикалык потенциалы стагнациялык абалда кала берет.

13. Кыргызстандын көмүр өнөр жайынын тарыхынын өнүгүшү негизги төрт этапка бөлүнгөн: биринчи - Россия падышасынын түзүмүнө мезгили (1890-1917), экинчи - СССР бийликти түзүүнүн мөөнөтү Улуу Ата-Мекендик согуштун башынан (1917-1941) чейин, үчүнчү - Кыргызстан дүйнөлүк согуш жылдары II Союз кыйрагандан башталышы (1941-1990), бешинчи - Кыргызстандын көз карандысыздык жылдары (1991-2016).

Издөнүүчүнүн жеке салымы. Рантье-Мамлекети теориясы боюнча англис тилинде теориялык-методологиялык макалалар пайдаланылды.

Диссертациянын натыйжаларынын апробацияланышы. Изилдөөнүн натыйжалары илимий журналдарда жарыяланган макалалар түрүндө чагылдырылат, жыйнактарды, негизги илимий жыйынтыктарын жарыялоо үчүн тажрыйба каралып илимий мезгилдүү тизмесине киргизилген. Мисалы: эл аралык журналдарда 11 илимий макалалары басылып чыккан, алардын 2-«Web of science» алардын 8 - РИНЦ системасында. Ата Мекендик журналдарда 7, алардын 5 - РИНЦ системасында.

Диссертациянын түзүлүшү жана көлөмү. Докторлук диссертация киришүүдөн, төрт баптан, 7 параграфтан, практикалык сунуштардан жана пайдаланылган булактардын жана адабияттардын тизмесинен турат.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө диссертациянын темасынын актуалдуулугу, диссертациянын темасынын чоң илимий программалары (долбоорлору) жана негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышы, изилдөөнүн максаты, алынган натыйжалардын илимий жаңычылдыгы, алынган натыйжалардын практикалык жана экономикалык мааниси, коргоого сунушталуучу диссертациянын негизги жоболору, изденүүчүнүн жеке салымы, диссертациянын натыйжаларынын апробацияланышы жөнүндө маалымат берет.

«Изилденип жаткан көйгөйдө колдонулган адабияттардын обзору жана анализи» аталыштагы 1-бапта Кыргызстандын отун-энергетикалык комплексин обзорлоо жана иликтөөгө алуу «чыныгы сүрөттөлүш», «тарыхый чындык», «тарыхый реалдуулук» сыяктуу түшүнүктөргө кылдаттык менен теңтайлашууга мүмкүндүк берүүчү материалдарды пайдаланууну шарттады. Биздин оюбузча, төмөнкү колдонулган материалдар изилденип жаткан темага тарыхый мүнөздөмө бере алат.

Автор колдонулган адабияттарды хронологиялык тартипте басылып чыккан жылына карата, советтик жана ата мекендик, борбодук азиялык, россиялык жана батыш окумуштуулардын эмгектерин ыратты менен бөлдү. Массалык маалымат каражаттарынын маалымат агенстволоруна жайгаштырылган материалдары, элчиликтердин официалдуу сайттарында, эл аралык уюмдар жана официалдуу өкүлдөрдүн сүйлөөсү, келишим-укуктук базасы Кыргызстандын отун-энергетикалык секторунун тарыхый өнүүгүсүн толуктап жана бөлүмдү жыйынтыктайт.

Адабиятты хронологиялык, логикалык негизинде түзүлгөн боюнча, биринчи бизге советтик авторлордун эмгектери таанылды, 1918-1937-жылдардагы тарых илиминин өнүгүүсү Кыргызстандын өнөр жайынын калыптанышы жана өнүгүү багыты белгилүү болду. И.А. Фатьяновдун, В.Лаврентьевтин жана Т.Р. Рыскуловтун, эмгектеринде ошол жылдардагы адаттарга ылайык практикалык максаттар гана изилденген. Аларды республиканын индустриализациянын милдеттери жана жолдору кызыктырган. Алардын эмгектеринде Кыргызстандын индустриализациянын кээ бир жыйынтыктарын биринчилерден болуп жалпылоо аракеттин жасашкан. Бул эмгектер алгачкы окуялардын негизинде жазылган, мындан кийинки Кыргызстандын индустриалдык тарыхынын өнүгүүсүн изилдөөгө көмөктөшкөн.

Республиканын өнөр жай тарыхы ошондой эле Х. Лайпановдун «Биринчи жана экинчи беш жылдыкта Кыргызстанды өнөр жайынын өнүгүүсү» (1928-1937) жана «Социалисттик жарышууда Кыргызстандын өнөр жайы эки беш жылдык жылдарында» эмгектеринде да чагылдырылган ал жерде автор Кыргызстандын өнөр жайынын тарыхынын кээ бир тарабын изилдегенге аракет жасаган.

Географ Б.Ш. Чормоновдун жана экономиста А.Ф. Сидоровдун «Кыргыз ССРиндеги өнөр жай прогресси» аталыштагы эмгегинде Кыргызстандын өнөр

жайдын өнүгүү процесси изилденген. Ж.С. Татыбекованын монографиясында, мында Кыргыз ССРиндеги 1917-1963-жылдар аралыгындагы эң байыркы жана эң ири өнөр жай ишканаларынын биринин калыптануу жана өнүгүү абалын көрсөткөн.

В.П. Шерстобитовтун монографиясында партиянын жана өкмөттүн граждандык согуштан кийинки бүлүнүүлөрдү калыбына келтирүү жана жумушчу тапты түзүү боюнча иш чаралары каралган. С. Аттокуровтун монографиясында «Кыргызстандын индустриалдык өнүгүүсүнүн тарыхы (1917-1937жж) Советтик Кыргызстандын индустриясынын өнүгүү жолдору каралган.

Кыргызстанды электрлештирүүнү өнүктүрүүнүн айрым маселелерин И.Г. Гришков караган. XX кылымдын 30-40-жылдарындагы өнөр жайдын өнүгүү тарыхынын айрым маселелери Г.Джаманкулованын, А. Рединдин А. Омуралиевдин, С. Бекходжаеванын эмгектеринде каралган.

Б.Д. Чыймылова менен Дж. Уметовдун биргелешип жазылган «Согушка чейинки беш жылдыктарда Кыргызстандагы өнөр жайдын өнүгүүсү (1928-июнь1941)» аталыштагы монографиясы жарык көргөн. Монографияда Кыргызстандын 1928-1941-жылдардагы индустриализациянын өнүгүүсү изилденет С.А. Аттокуровдун эмгеги «Чоң салгылашуу жылдарындагы Кыргызстандын өнөр жайы», республиканын өнөр жайы боюнча изилдөөлөрдүн өнүгүүсүнө салымын кошкон. Автор мында Советтик Кыргызстандагы индустриянын өнүгүү жолдору салмактуу фактылык материалдар менен көрсөткөн.

Көп томдуу Кыргыз ССРнин тарыхы китебинин экинчи, үчүнчү томунда кыргыз элинин Советтик бийлик жылдарындагы республиканын отун-энергетикалык секторунун сандык жана тарыхый маалыматтар чогултулган (көмүр, мунай-газ, гидроэнергетика тармактары).

Кыргызстандын белгилүү саясатчысы жана коомдук ишмери Т.У. Усубалиевдин «Доор. Жаратмандык. Тагдырлар» аталыштагы китебинде Кыргызстандын советтик мезгилдеги отун-энергетикалык комплексинин өнүгүүсү тууралуу маалыматтар берилген. Т.К. Койчуевдин «Кыргызстандын экономикасынын учурдагы абалы жана өнүгүү перспективасы» макаласында 1991-1999-жылдардагы социалдык-экономикалык жагдайга көңүл бурулуп, иликтөөгө алынып, менчиктештирүү жылдарындагы ИДПнын өсүү темпи боюнча статистикалык маалыматтар мисал келтирилип, XX кылымдын 90-жылдарынын башында өнөр жайдагы төмөндөө абалы иликтөөгө алынган. Кыргызстандын дагы бир белгилүү саясий жана коомдук ишмери А. Джумагулов өзүнүн «Өмүрдөгү өтөлгө» деген китебин жарыкка чыгарган. Бул китепте автор өзүнүн турмуш жолун сүрөттөө менен, көмүр, мунай, газ жана гидроэнергетикалык тармактардын өнүгүү тарыхы тууралуу маалыматтарды берген. Кыргызстандын экономикасынын абалын изилдеген китептер пайда болду, анын ичинен К.С. Сыдыков жана К.О. Молдошев биргелешип «Кыргызстандын жаратылышын пайдалануунун экономикасы» китебин жазышкан. Бул иште жаратылышты пайдалануунун теориялык суроолору, жана жаратылыш ресурстарын пайдалануудагы экологиялык көйгөйлөрдү атоо

менен кызыгуу жаратат. Э.Т.Торобаевтин «Кыргыз Республикасынын энергетикалык коопсуздугу».

Маслов Д., Сколышев М., финансалык жана экономикалык изилдөө өлкөнүн көмүр өнөр жайынын мисалында жүргүзүштү, алардын жыйынтыктарын Кыргызстандын отун-энергетикалык секторунун тарыхый өнүгүүсүнүн көрсөткүчтөрү катары кароого болот.

А.А. Арзыматованын макаласында «Кыргызстандын өнөр жайы. XIX-XXкк экинчи жарымы. Теориялык-методологиялык маселелер» жолу Кыргызстандын россиялык-советтик мезгилдеги экономикалык тарыхындагы теориялык-методологиялык маселелери каралган. Тарыхый-экономикалык адабиятты комплекстүү иликтөөгө алуунун негизинде, жаңы булактардын чөйрөсүн тартуу менен кыргыздардын XIX кылымдын экинчи жарымы – XX кылымдын башындагы чарбасынын түзүмдүк-типологиялык анализинин көптөгөн концептуалдык маселелери: калыптануусу, өнүгүүсү, советтик Кыргызстандагы өнөр жайдагы кризис изилдөөгө алынды.

К. Алымкулов, К. Измайлов, У. Матеевдердин «Кыргызстандын энергетикасы бүгүн жана эртең» аталыштагы жамааттык эмгегинде Кыргызстандын энергетикалык тармагын реструкциялаштыруунун учурдагы маселелери жана өлкөдөгү электр-энергетикалык реформаны улантуунун мүмкүн болгон жолдору каралган. Авторлор К. Алымкулов менен К.Измайловдун биргелешкен «Кыргызстандын электр энергетикасындагы маселелер» аталыштагы эмгеги Кыргыз Республикасындагы электр энергиясын пайдалануу маселесин иликтөөгө алган. Ш.М. Мусакожоева менен А.У. Жапарова биргелешип жазган «Инновациялык модернизациянын стратегиясы» аттуу эмгеги 2010-жылдагы абалына карата экономикадагы учурдагы кырдаалды караган. Т.К. Койчуевдин авторлугу алдында жөргүзүлгөн кийинки макаласында «Кыргызстан – цивилизациялык дүйнөдөгү өнүгүү жолун тандоо» «Өнүгүүнү колдоонун финансалык булактары» бөлүмүндө, Балыкчы-Кочкор-Кара-Кече проектисинин ишке ашырбаган бир нече себептерин изилдеген. Бул макалада Кыргызстандын тышкы саясаты өлкөнүн экономикасына жана отун-энергетикалык секторуна тийгизген таасирине анализ жүргүзгөн.

С. Атанаева «Кыргызстандагы эгемендүүлүк мезгилиндеги миграциялык процесстер» аттуу макаласында 1991-1994-жылдардагы Кыргыз Республикасынын миграциялык жоготуулары тууралуу маалымат берет, бул, өз кезегинде, Кыргызстандын көмүр тармагындагы квалификациялуу кадрлардын потенциалына өз таасирин тийгизген. Д.К. Камчыбеков өзүнүн «Кыргызстандагы 1990-2012-жылдар аралыгындагы көмүр өнөр жайды өнүктүрүүнүн стратегиясы» аттуу изилдөөсүндө туруктуу ишканаларда көмүр казуунун көлөмүн оптималдаштыруунун, шахталарды жана разрездерди акциялоонун, каржы жардамын бөлүп берүүнүн эсебинен 1995-1996-жж. башталган көмүр өндүрүү тармагындагы түзүмдүк кайра курууларды иликтөөгө алат. А.М. Маткеримованын «Кыргызстандагы мунай жана газ өндүрүү, иштетип чыгуу: тарыхы жана аларды өнүктүрүү жолдору» эмгегинде кыргыз мунайдын Россиядагы революцияга тарыхы сүрөттөлөт.

В.М. Касимова «Кыргызстандын энергетикалык коопсуздугу үчүн ички жана тышкы коркунучтар» аттуу макаласы Кыргызстандагы энергетикалык коопсуздугундагы коркунуч менен байланышкан негизги маселелерди изилдеп, иликтөөгө алган. В.М. Касимова менен А.В. Архангельскийдин «Кыргызстандын энергетикалык коопсуздугу жана ЕврАзЕСтеги (Борбордук азиялык аймакта) мамлекеттер аралык энергетикалык байланышты өнүктүрүү» аталыштагы макаласы да өз салымын кошкон, мында аталган теманын абалы, негизги маселелери жана келечеги изилденген жана белгиленген.

Т.А. Станбековдун «Борбордук Азия мамлекеттеринин отун-энергетикалык комплекси: регионалдык мамиле» монографиясында Борбордук Азиядагы ОЭЖнин экономикалык, уюштуруучу-башкаруучулук көйгөлөрү изилденген. Б. Орузбаев «Кыргыз Республикасынын экономикалык дипломатиясын өнүктүрүүнүн маселелери» аталыштагы макаласында Кыргыз Республикасынын экономикалык дипломатиясын өнүктүрүү маселелерине басым жасаган. Каана Айдаркул кыргыздардын жана Кыргызстандын эл аралык мамилелери тарых жана учуру тууралуу кызыктуу салыштырмалуу анализ жасаган. Бул иште республиканын дипломатиясын тажрыйбасына мүнөздөмө берилет. Автор иликтөөнүн жыйтыгын Кыргызстандын тарыхый тышкы байланыштарына багытайт.

Э. Усубалиев «Кытайдын борбордук азиялык саясатында Кыргызстандын статусунун жогорулашы» аттуу макаласында кыргыз-кытай кызматташтыгынын абалын жана келечегин изилдеп, иликтөөгө алган. Кыргыз-кытай мамилелеринин дарегине карата айтылган эксперттик аналитикалык сын пикирлер жана изилдөөлөр өзгөчө орунду ээлейт, бул тууралуу М.С. Иманалиев өзүнүн «Кыргызстандын тышкы саясаты тууралуу очерктери» аттуу эмгегинде караган. Н. Момошева республиканын тышкы саясий багытталуусунун негизги багыттарын жана перспективасын биринчилерден болуп изилдөө менен алектенген кыргыз окумуштууларынын бири.

Борбордук Азиянын окумуштуулары жана эксперттери Кыргызстандын отун-энергетикалык секторунун суроолоруна көңүл бөлүшкөн, себеби Борбордук Азиянын суу ресурстары менен тыгыз байланышта. Ушундай окумуштуулардын бири, Н. Аллабергенов өзүнүн «Суу жана энергетика ресурстарын сарамжал жана натыйжалуу пайдалануу – мезгил талабы» аттуу макаласында Кыргызстандын гидроэнергетикалык комплексинде Токтогул суу сактагычынын ролун изилдеген. Макаласында автор Борбордук Азиядагы сууну натыйжалуу пайдалануу мүмкүнчүлүктөрүн иликтөөгө алган. Б.Н. Мубаракшин «Кыргызстандын гидроэнергетикасы Борбордук Азиядагы суу-энергетикалык маселелерди чечүү контекстинде» аталыштагы макаласында Кыргызстандын гидроэнергетикалык потенциалын анализ жүргүзүп, баа берген. И.Кирсанов «Борбордук Азиядагы суу үчүн болгон салгылаш» макаласында Кыргызстандагы гидроэнергетикалык көйгөйлөргө, анализ жүргүзгөн. А.А. Куртовдун «Борбордук Азиядагы суу жаңжалдары» аталыштагы макаласында Сууларды жана энергия ресурстарын жалпы пайдалануу маселелери боюнча Борбордук Азия республикаларынын

ортосундагы сүйлөшүүлөрдү иликтөөгө алган. Д.А.Капонер көйгөдү кароодо маалымат алмашуу жоопкерчилигин жана суу ресурстары боюнча маалымат менен алмашуусу зарыл. Суу ресурстары Тажикстандын заманбап геосаясатынын негизги компоненти катары, эки коңшу республиканын ортосундагы регионалдык байланыш алкагында өнөктөштүктү бекемдөөгө багыт алуу тажик окумуштуусу Р.Хайдаров тарабынан иликтөөгө алынган.

К.А.Богатырев «Кыргызстандын инвестициялык рыногунун өзгөчөлүктөрү» аталыштагы эмгегинде советтик мезгилдеги мунай-газ тармагындагы бири-бири менен Россия (РСФСР) жана Кыргызстан (Кыргыз ССР)-россиялык мунай продуктуларын союздук республикага план боюнча жеткизүү, республикалар арасындагы энергоресурстардын алмашуусун изилдейт.

Россиялык окумуштуу жана эксперт Духовный В.А. тарабынан «Сырдарья и Амударья дарыяларынын төмөнкү агымдарында суу ресурстарын интеграциялык башкарууга өтүү» долбоорунун жүзөгө ашырылышы «Сууну бөлүп турган чектерди жоюу – 5-Дүйнөлүк суу форумун утурлай» аталыштагы макаласында каралып, мында суу ресурстарын интеграциялык башкарууга өтүү боюнча сунуштарды даярдоо иликтөөгө алынган. В.А. Духовный жана В.И. Соколовдун редакциялыгы астында «Суу ресурстарын интеграциялык башкаруу: теориядан реалдуу практикага маселелери. Бордордук Азиянын тажрыйбасы» жалпы аталыштагы эмгеги жарык көргөн, мында козголгон дискуссияга карата иликтөөлөр улантылган. Г.Н. Петров «Борбордук Азия транс чек аралык сууларынын суу-энергетикалык ресурстарын биргелешип пайдалануу» аттуу макаласында борбордук азиялык мамлекеттер ортосундагы сууну пайдалануу маселесинде болуп жаткан пикир келишпестиктерди белгилейт. Профессор Т.А.Закаурцеванын редакциясында эксперттик жыйынтык конференциянын материалында басылып чыкты.

В. Парамонов, О. Столповский Россиянын Борбордук Азия мамлекеттери менен болгон мамилелерин изилдөөгө олуттуу салым кошкон. Авторлор Борбордук Азиядагы Кытайдын энергетикалык кызыкчылыктарына жана энергетикалык саясатын сүрөттөп берип, ага өзгөчө көңүл бурушкан. А.Б.Байшаукованын редакциясынын астында россиялык Экономикалык стратегия институтунда Кыргызстандын стратегиялык матрицасы басылып чыкты, анда ретроспективасына, заманбап абалына жана өнүүнүн сценарийи каралган. Евразиялык энергетикалык цивилизация Ю.К. Шафраник тарабынан аткарылган «Келечектин энергиясы тууралуу маселеге карата» эмгегинде Евразия энергетикалык цивилизациясы, дүйнөлүк энергетиканы өнүктүрүүдөгү актуалдуу процесстер, Евразия мейкиндигиндеги жана аалам алкагындагы энергетикалык коопсуздук маселелери изилдеген. А.Н. Быков «Постсоветтик мейкиндик: интеграциялоо стратегиялары жана глобалдашуунун (ааламдашуунун) жаңы чакырыктары» эмгегинде заманбап Кыргызстандын өнүгүүсүндө өзгөчө ролду анын борбордук азиялык мамлекеттер менен болгон карым-катышы ойной тургандыгына көңүл бурган.

Кыргызстандын гидроэнергетикалык комплексинин курулушунун, өнүгүүсүнүн жана иштешинин (көйгөйлөрүнүн жана келечегинин) кыскача тарыхына И.Томберг өзүнүн «Борбордук Азиянын энергетикасы: көйгөйлөрү жана келечеги» аталыштагы эмгегинде мүнөздөмө берген. Д. Денисенко «СССР маалында энергосистемага үч эсе көп чыгымдар сарпталган» аталыштагы маалымдама макаласында СССРдин тушундагы Кыргызстандын гидроэнергетикалык комплексине жыл сайын сарпталуучу инвестициялар тууралуу билдирет.

Россиялык эксперттер жана окумуштуулар дагы тышкы саясаттын маселелерин чечүү менен алектенген. О.Б.Петросова «Россиянын энергетикасында инвестициялардын эффективдүүлүгү» тарых илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясында өткөөл экономикасы болгон өлкөлөрдө Россиянын мисалында инвестициялардын маанисине талдоо жасалган. Биздин изилдөөбүздө Кыргызстандын ОЭЖдеги тышкы инвестиция маселелери каралды, андыктан россиялык окумуштуулук даражасын изденип алуучунун аналитикасы бул иште колдонулду. А.С.Костарева «Көмүр казып алуу өндүрүшү жолунда новатордук жараяндарды пландаштыруу» экономика илимдердин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертацияда изилдөөнүн милдеттеринин бири көмүр казып алуу өндүрүш бирикмесинде инновациялык жараяндардын алгоритмин иштеп чыгуу жана тестирилүү болуп саналат. Кыргызстандын көмүр казуучу ишканаларында инновацияларды колдонуу маселелери турат, россиялык изилдөөчүнүн кээ бир аспектилери биздин изилдөөгө киргизилди.

Батыш окумуштуулардын басылмаларында көмүрөктүү Кавказ жана Борбордук Азия өлкөлөрүнө, жана дагы аларга муктаж болгон, Кытай жана ЕБ мамлекеттердин мисалында россиялык энергетикалык компаниялардын таасирине анализ берилген. Бренда Шаффер өзүнүн «Энергетикалык саясаттар» монографиясында Россия, ири көмүрөк корлоруна ээ болгон башка мамлекеттер сыяктуу эле, мунай-газ азыктарын импорттоочу мамлекеттердин саясий багытталуусуна таасир этүүгө жөндөмдүү тышкы саясаттын аспабы жана рычагы катары пайдалана аларын белгилеп кеткен. Роланд Даннройзер, түштүк-чыгыш деңиз соода каттамдарында кытайлык-америкалык атаандаштыкты Борбордук Азиядагы Россия менен Кытайдын отун-энергетикалык маселелердеги карама-каршылыгы катары каралуусу мүмкүн деп иликтөөгө алат. Батыштын окумуштуулары Андреас Голдзау, Витте Ян Мартин отун-энергетикалык көйгөйдө эл аралык, глобалдык маселелерге көңүл буруунун зарылдыгын айтышат. Түркмөн газын транспорттоо боюнча түтүктөрдүн курулушунун тарыхы тууралуу Марта Брилл Олкоттун (Martha Brill Olcott) макаласы да кызыгууну туудурат.

Өзгөчө көңүл Рантье-Мамлекет теориясына көңүл бурулган, окумуштуулар алгачкылардан болуп Түндүк Африка жана Жакынкы Чыгыш мамлекеттерине колдонушкан. Рантье –Мамлекет теориясы Ирандын революцияга чейинки саясий жана экономикалык жараяндардын негизинде

Хуссейн Махдавинин эмгекинде биринчи жолу каралган. бир нече убактан кийин айтылган теория Африка жана Түштүк Америка мамлекеттерине карата колдонулган. Андан кийин, ар кандай деңгээлдеги жетишкендиктер менен Рантье-Мамлекет теориясы постсоветтик Борбодук Азия мамлекеттеринде, Кавказ республикасында, 2002 жана Россияда колдонулган.

Войтчек Островски Кыргызстандын эң түйүндүү маселелеринин бири – экономика деп эсептейт, ал өзүнүн энергетикалык ресурстарына ээ эмес, эмгек мигранттарынын акча которууларына жана тышкы инвестицияларга көз каранды. Мындай мамлекеттер мунай жана газ корлоруна ээ болгон мамлекеттер менен тез эле ымалалышып алат. Польшалык окумуштуу Кыргызстан Жарым Рантье-Мамлекет, анткени ал Россиядагы жана Казахстандагы эмгек мигранттарынын акча которууларынан, ошондой эле тышкы инвестициялардан көз каранды деп эсептейт.

Россиянын Европадагы жана Борбордук Азиядагы отун-энергетикалык саясаттын салыштырганга Андреас Голдзаунун «Реалдуулук менен салыштыргандагы айтышуу: Россиянын европасына энергетикасынына камсыздоодо коркунуч жаратуусу» макаласы колдонулду (Rhetoric versus reality: Russian threats to European energy supply. Energy Policy). Пол Домжан жана Мэт Стондун «Россиядагы жана Казахстандагы ресурстардын улутчулдугун салыштырмалуу изилдөө» (A Comparative Study of Resource Nationalism in Russia and Kazakhstan 2004-2008) аталыштагы макаласында коңшу эки мамлекеттин – Россия менен Казахстандын ресурсундагы улутчулдукту салыштыруу жүрөт. Мамлекеттердин мунай жана газ секторлорунда катышуусунун ролу аныкталган. Алсак, авторлор Россия өзүнүн геосаясий максаттарына жетишүү жана ички саясий туруктуулукту камсыздоо үчүн өзүнүн секторун (отун-энергетикалык) күчөтүүдө турат деп эсептейт.

Кыргыз Республикасынын отун-энергетикалык секторунун тарыхый өнүгүүсүнүн картинасынын массалык маалымат каражаттарынын маалыматы, маалымат агенстволорунун баракчалары, элчиликтердин официалдуу сайттары, официалдуу адамдардын кайрылуусу толуктайт. Кыргызстандын отун-энергетикалык секторундагы Борбордук Азия мамлекеттеринин ролу эл аралык маалымат агенстволорунун официалдуу барактарында мүнөздөлөт. Кыргызстандын отун-энергетикасынын коңшу өлкөлөр менен өнөктөштүк келишим-укуктук базасы маалымат агенстволорунун баракчаларында жайгаштырылат.

Демек, адабияттарды карап чыгуунун негизинде отун-энергетикалык секторды изилдөөдө көптөгөн суроолор пайда болду, аларга жооп табыш керек, хронологиялык тартипте Кыргызстандын ОЭЖнин 1991-2016 жылдардагы өнүгүү тарыхын толуктап караш керек. Биздин эмгекте колдонулган эмгектер Кыргызстандын ОЭЖнин өнүгүү тарыхын тарыхый жана статистикалык, экономикалык жактан эле кошумчалап калбастан, ошондой эле тышкы саясаттын маалыматты менен кошумчалайт, андан тышкары дагы анализди аткаруу, адабияттарды жалпылоодо инвестицияны чакыруу жана энергетикалык коопсуздуктун суроолорун көрсөтөт.

«Усулдар жана теориялык негиздер: чечүүдөгү негизги коюлган мамилелер» аталыштагы 2-бапта изилдөөнүн объектиси өлкөнүн отун-энергетикалык комплексин тарыхый өнүгүүсү жана аспектиси, көмүр, газ жана гидроэнергетикалык тармактардагы жараяндар болуп саналат. Аталган тармактагы өнүгүүсүнө жана түзүлүшүнө таасир берген факторлор каралат.

Изилдөөнүн предмети болуп көмүрдүн, мунай-газдын, гидро-энергетикалык тармактын 1991-2016-жылдардагы 25-жыл эгемендүүлүктү алган учурдан баштап, ички факторлордун республиканын экономиканын өнүгүүсүнө жана инвесторлор-өлкөлөр жана камсыз кылуучулардын, республиканын энергетикалык коопсуздугуна жана инвестициялык тартуу жолдорунун түзүлүшүн калыптануусунун тийгизген таасирин калыптаанусу абалы көрсөтүлөт. Изилдөөнүн объектисинин негизинде өзгөчө көңүл стратегиялык өнөктөш мамилелери Россия менен Кыргызстан мунайпродуктуларды жана газды камсыз кылуусуна бурулат; Кыргызстан менен Борбордук Азия өлкөлөрүнүн отун-энергетикалык секторунун кызматташтыгынын абалын, көйгөйүн жана келечегин көрсөтүү, анын негизинде өлкөнүн энергетикалык коопсуздугунун так абалын жана Кыргызстандын мамлекет аралык алыскы жакынкы мамлекеттер менен энергетикалык байланышы каралат. Ошондуктан Кыргыз Республикасынын айтылган өлкөлөр менен отун-энергетикалык багыттагы кызматташтыгы изилденет. ОЭК тарыхы көрсөткөндөй республикада өндүштүк деңгээлде көмүртектин запасы жок болгондуктан тышкы акторлордон көз каранды, Кыргызстанды экономикалык андан кийин саясый көз карандылыка алып келет. Мындай кырдаал өлкөнүн энергетикалык коопсуздугуна коркунуч жаратат.

Изилдөөнүн коюулган объект, предмети ыраттуу жана Кыргызстандын отун-энергетикалык комплексинин тарыхый мүнөздөмөсүнүн негизинде көмүр шахталарынын жылдык архивдик материалдары жана маалыматтары, отун-энергетикасынын түзүлүшү бонча маалыматтар, нормативтик-куктук документтер (мыйзамдар, өкмөттүн токтомдору, келишимдери, стратегиялары, концепциялары изилдеп жаткан секторго тиешелүү), Кыргызстандын өнөр жайынын советтик мезгилге чейинки, совет мезгилиндеги жана көз карандысыздык учурдагы ата-мекен окумуштууларнын, жакынкы жана алыскы өлкөлөрдүн окумуштуулардын эксперттердин эмгектери, көмүр кендеринин запасынын, мунайдын, газдын, гидроэнергетиканын энциклопедиялык маалыматтары колдонулду. Андан тышкары Кыргызстандын тышкы саясаты гранттарды жана инвестицияларды чакыруу, алар отун-энергетикалык секторунун абалын, көйгөйүн аныктайт, ошону менен бирге энергетикалык коопсуздукту мүнөздөйт. Кыргыз Республикасынын Батыш жана Чыгыш өлкөлөрү менен кызматташтыгы саясый, соода-экономикалык кызматташтыгынын негизинде өлкөлгө инвестициялардын келүүсүнө шарт түздү. Архивдик материалдарды колдонуу изилденип жаткан тема боюнча жарык көргөн эмгектерди толуктайт. Диссертацияда салыштырмалуу анализди колдонгондо маалыматтарды, кээ бир учурда сандык маалыматтарды окуу

адабияттардагы, монографияларда, макалаларда жана башка маалымат булактарынан алынган маалыматтарды тактайт.

Кыргыз Республикасынын отун-энергетикалык комплексинин өнүгүү тарыхынын изилдөөдө диссертацияда нормативдик документтери катары Кыргыз Республикасынын мыйзамдары, токтомдору, указдары, стратегиялары, программалар, Совет бийлигинин, СССР жана эгемендүүлүк мезгилдериндеги чечимдери КР ОЭЖнин ыраттуу өнүгүүсүнө шарт түзөт. Изилдөөдө колдонулган булактар Кыргызстандын отун-энергетикалык секторунун өнөр жайдын өнүгүү тарыхына мамлететтин чечимдеринин таасир бергени каралат. Жалпысынан жогорудагы колдонулган материалдар абдан пайдалуу жана изилдөөнүн коюлган максатына жана милдеттерине жетүүгө көмөктөштү. Кыргызстандын көмүр өнөр жайынын, мунайгаз секторунун, гидроэнергетикасынын, Кыргызстандын энергетикалык тармагынын негизги көйгөйлөрү, энергетикалык коопсуздук мурунку жана азыркы көрүнүшкө таянуу менен таанып-билүү иш-аракеттери төмөнкү методдорду колдонуу менен анализ жасаган.

Изилдөөнүн тарыхый методу Кыргызстандын отун-энергетикалык комплексинин жана тышкы саясатынын түзүлүшү жана өнүгүү артыкчылыгы хронологиялык жана тармактык ыратта, изилдөөнүн объектиси жана предметтинин түзүлүү этаптарынын аныктап изилдейт. Анын жыйынтыгында Кыргызстандын отун-энергетикалык комплексинин жана тышкы саясатынын совет мезгилге чейинки, совет жана 25-жыл эгемендүүлүктү алган учурга тарыхый мүнөздөмө берилет. Тарыхый метод байкоолор методун толуктайт, ал Кыргызстандын отун-энергетикалык комплексинин жана тышкы саясаты хронологиялык ыратта изилдөөнүн объект, предметтин түзүлүү этаптарын изилдейт.

Логикалык метод тарыхый методту толуктайт жана Кыргызстандын отун-энергетикалык комплексинин өнүгүү маңызын аныктайт. Изилдөөнүн объект, предметтин өнүгүүсү тарыхый окуялардын ыраттуу негизинде көрсөтүлгөн.

Себеп-натыйжалык метод Кыргызстандын отун-энергетикалык комплексинин өнүгүүсү, түзүлүшү, калыптанышынын себептик байланышты аныктоо болуп саналат. Индуктивтүү жана дедуктивтүү методдор изилдөөгү материалдардын мазмунундагы логикалык байланышты аныктайт. Салыштырма-катыштык метод изилдөөнүн өнүгүүсү, болуп жаткан өзгөрүүлөр, өнүгүүнүн тенденцияларын аныктайт.

Колдонулган методдордун негиздерин тутумдуу жана комплекстүү мамилелер кеңири заманбап тарыхый, экономикалык жана саясый илимдерде, өзүнө тарыхый, логикалык, себеп-натыйжалык, салыштырма-катыштык, статистикалык, байкоочу, индуктивтүү жана дедуктивтүү методдорду камтыйт.

Изилденген теменин дисциплиналарлык мамилелеринде маалыматтар булактарында жеке эле тарыхый маалыматтар камтылбастан саясый жана экономикалык контекстер, аларсыз Кыргызстандын отун-энергетикалык комплексинин ретроспективасы, абалы жана келечегине жалпы аналитикалык түшүнүгүн берүүгө мүмкүн эмес.

Биздин иште Рантье-Мамлекет (жарым) теориясы колдонулду. Биз билгендей бул теория башында өнүкөн Африка, Азия, андан кийинчереек Кавказда, андан кийин окумуштуулар бул теорияны постсоветтик мейкиндикте колдоно башташкан. Бул теориянын негизинде Кыргызстандын эң негизги көйгөйү-экономикада өздүк энергетикалык ресурстардын жоктугу, эмгек миграттарынын акча которуусунан жана тышкы инвестициялардан көз карандылыгы. Мындай мамлекеттер газ жана мунай запастары бар мамлекеттер тез арада группага биригишет.

Демек, материалдагы колдонулган методдор жана изилдөөнүн теориясы Кыргызстандын отун-энергетикалык комплексинин өнүгүү тарыхын мүнөздөмө берип чектелип калбастан, айтылган тармактын абалын, көйгөйүн жана келечегин изилдейт. Жалпы колдонулган адабияттардын, методдордун теориялардын жыйындысы тарыхый чындыкты чагылдырат, таануу жараянындагы изилдөөнүн объект жана предметтин негизинде каралат.

«Кыргызстандын отун-энергетикалык потенциалы» аталыштагы 3-бапта өлкөнүн көмүр өндүрүүчү өнөр жайы, мунай-газ сектору, гидроэнергетикасы, алардын абалы, көйгөйлөрү жана келечеги каралып, иликтөөгө алынган.

Аталган бапта өзүнүн отун-энергетикалык ресурстарынын (ОЭР) болушу же жоктугу өлкөнүн экономикалык өнүгүүсүнө таасирин тийгизе тургандыгына басым жасалды. Кыргызстандын отун-энергетикалык комплекси (ОЭК) падышалык, советтик, постсоветтик мезгилдердеги узак убакытты камтыган калыптануу жана өнүгүү тарыхына ээ. Кыргызстандын көмүр өндүрүү секторунун тарыхый көрүнүшүн изилдөө процессинде көмүр ресурстарынын көлөмүн, көмүр өнөр жай потенциалын, сектордун негизги этаптары жана аны өнүктүрүү процессин көрсөтүп, алардын ичинде өлкөнүн экономикалык өнүгүүсүнө таасир этүүчү негизгилерин баса белгилөө максаты коюлат. Коюлган максаттарды чечүү Кыргызстандын советтик мезгилге чейинки, советтик мезгилдеги жана Кыргызстандын эгемендүүлүгүнүн 25 жылдык этабындагы көмүр өндүрүү өнөр жайынын тарыхый мүнөздөлүшү жана абалы менен коштолот.

Белгиленген теманы иликтөөгө алуунун натыйжасында, биздин пикирибизче, өзүбүздүн газ ресурстарыбыздын жана мунай азыктарынын өнөр жайлык көлөмдө өндүрүлбөгөндүгүнө байланыштуу, ошондой эле энергетикалык ресурстарды алууда кыйынчылык туудуруусунан жана рентабилдүү эместигинен улам, Кыргызстан көмүр өндүрүү тармагына көбүрөөк көңүл буруусу зарыл. Логистиканы, инфраструктураны өнүктүрүү сунушталат. Бүгүнкү күндө көмүрдү автоунаа каражаттары менен ташуу калктын жана мамлекеттин муктаждыктарын канааттандыра албайт. Өлкөнүн көмүргө болгон муктаждыгын канааттандыруу үчүн көп сандаган ири тонналык автоунаалар талап кылынат. Экинчи жагынан, жүк ташуучу толтура жүктөлгөн автоунаалар транспорттоо учурунда автоунаа магистралдарынын абалын начарлатат, ал үчүн, жүк ташыла турган автомагистралдарды курууда аларга карата тийиштүү мамиле жасоо талап кылынат. Андыктан, ири тонналык жүк ташуучу автоунаалардын жана автомагистралдын абалынын маселелерин чече

турган темир жолдун курулушунун зарылдыгы курч турарына өзгөчө көңүл бурулат. Бирок, экономикалык көз караштан алганда, мындай ташып келүүнүн рентабельдүүлүгүн жана зарыл болгон көмүрдүн көлөмүн өндүрүүнүн ылдамдыгын эсептеп чыгуу зарыл.

Пайдаланылган материалдардан Кыргызстандын аймагында көмүр, мунай жана газ өндүрүүлөр, жана алардын өнөр жай деңгээлинде пайдалануу үчүн жетишсиз экендиги көрүнүп турат. Кыргызстандын көмүр тармагынын өнүгүү тарыхын 4 негизги этапка бөлүп кароого болот: биринчи – падышалык Россия мезгили (1890-1917), экинчи – Совет бийлиги орногон кезден тартып Улуу Ата мекендик согуштун башталышына чейин (1917-1941), үчүнчү – Кыргызстан Улуу ата мекендик согуштун башталышынан СССРдин кыйрашына чейин (1941-1990), төртүнчү – Кыргызстан көз карандысыздык жылдарында (1991-2016).

Көмүр тармагындагы белгиленген этаптар өнүгүү акырындык менен жүргөнүн, бирок тармактын логикалык жыйынтыгы чыкай, эл аралык стандарттардын деңгээлинде улантылбай калгандыгын көрсөтүп турат. Кыргызстандын көмүр тармагы СССРдин тушунда абдан өнүккөн. Дал ушул мезгилде көмүр өндүрүүнүн көлөмү жогорулап, тармак толугу менен механизациялаштырылган, ошондой эле каржылоо да туруктуу болгон.

Кыргызстандагы көмүр өндүрүү тармагында төмөнкүдөй негизги маселелер бар: каржылоонун жетишсиздиги, тармакты стратегиялык өндүрүүнүн планынын жоктугу, квалификациялуу адистердин жетишсиздиги. Бирок, эң негизгиси, мамлекет тарабынан бул секторду өнүктүрүүгө жетиштүү деңгээлде көңүл бурулбай жатышы.

Эгер көйгөйлөр чечилсе, көмүр өндүрүү тармагынын келечеги кенен болмок. Кара-Кече кен өндүрүүчү жайында ОЭСтин курулушу энергетикалык системанын ишинин ишенимдүүлүгүн гана камсыздабастан, аталган тармакта инвесторлор үчүн да кызыгуу туудурмак. Перспективалуу көмүр өндүрүүчү ишканаларды жаңылоо жана техникалык жактан жаңылап жабдуу көмүр өндүрүү көлөмүнүн олуттуу өсүүсүнө алып келет, бул мамлекеттин экономикалык өнүгүүсүнө оң таасирин тийгизет. Албетте, Кара-Кече көмүр ресурстарынын практикалык колдонулушу боюнча башка да долбоорлор бар. Мисалы, темир жол курулушу тууралуу сунуштар айтылып келет. Суроо туулат: бул темир жол көмүр ташууда канча убакыт колдонулат? Темир жолго сарпталган каражат узак убакыттан соң гана өзүн актай алат. Экинчи жагынан алып карай турган болсок, Кара-Кечедеги көмүрдүн негизги көлөмү жүк ташуучу автоунаалар менен ташылат. Калктын көмүргө болгон муктаждыгын канааттандыруу үчүн жүк ташуучу автоунаалардын санын көбөйтүп, же болбосо, жүк ташуу кубаттуулугу чоң болгон автоунаалардын санын көбөйтүү керек. Арийне, ири тонналык жүк ташуучу унаалар жолдорду бузуп, тынымсыз оңдоо иштерин жүргүзүп турууну талап кылат – бул ашыкча чыгымдарга алып келет.

Көмүр өндүрүүчү өнөр жайды өнүктүрүүнүн стратегиялык максаты болуп экономиканы жана өлкөнүн калкын сапаттуу катуу отун жана андан иштелип

чыккан азыктар менен ишенимдүү камсыздоо эсептелет. ОЭС үчүн көмүр өндүрүү тармагынын өндүрүштүк жана экономикалык потенциалын өстүрүү өлкөнүн энергетикалык коопсуздугун камсыздоо менен көмүр өндүрүүчү өнөр жайды Кыргызстандын экономикасындагы лидерлик тармакка алып чыгуусу зарыл. Республиканын эл чарбасын энергоресурстар менен камсыздоо боюнча учурдагы жана келечекте боло турган кырдаал өзүбүздөгү көмүрдү өндүрүүнүн көлөмүн жогорулатууну, акырындык менен импорттон баш тартууну талап кылууда. Республиканын түштүгүндөгү көмүр шахталарын реанимациялоо үчүн инвестицияларды тартуу зарыл.

Кыргызстандын мунай-газ комплексинин тарыхый көрүнүшүн изилдөө процессинде мунай менен газдын корун аныктап, мунай-газ секторун өнүктүрүү процессин жана анын негизги этаптарын көрсөтүү, алардын арасынан республиканын экономикалык өнүгүүсүнө таасир этүүчү негизгилерин бөлүп кароо сыяктуу максаттар коюлат. Мындай мамиле Кыргызстандын совет мезгилине чейинки, совет мезгилиндеги жана көз карандысыздыктын 25 жыл ичиндеги мунай-газдын абалынын тарыхый мүнөздөлүшү менен коштолот. Мындан тышкары, өлкөдөгү бардык болгон ресурстар: өзүбүздүн жана сырттан алынган мунай-газ ресурстары белгиленген. Изилдөө процессинде иликтөөнүн салыштырма жана себеп-натыйжалуу усулдары пайдаланылды.

Мунай өндүрүүнүн биринчи чалгындоо этабы XIX к. башында башталган, бул учурда Россия Кавказда жана Закавказьеде мунай өндүрүү скважиналарын иштеп чыгуу менен Россиялык империянын батыш чек арасынан алысыраак жайгашкан жерлерде көмүртектин жаңы кендерин ачууга аракет жасап жаткан. Мына ушундай эле милдет Советтик Россиянын алдында да турган, кокус согуш башталып кетүүчү болсо, мунай өндүрүүчү райондорду жоготуп алуу коркунучу бар эле. Натыйжада, Кыргызстандын түштүгүндө жаңыдан табылган мунайдын кендерин иштеп чыгууга киришкен. Бирок өнөр жайлык деңгээлдеги өндүрүүлөр тууралуу сөз да жок эле.

Мунай-газ комплексинин экинчи этабы СССРдин Экинчи дүйнөлүк согуштун башталышына карата отун өнөр жайы менен байланыштуу. Москванын колдоосу менен Кыргызстандын мунай-газ комплексинде комплекстүү изилдөөлөр жүргүзүлүп, долбоорлор иштелип чыккан. Кыргызстандагы мунай комплексин өнүктүрүү индустриянын кыймылдаткычы катары ишке ашырылган. Республиканын түштүгүндө өнөр жайлык өндүрүү 1939-жылы башталган.

Кыргызстандагы мунай өндүрүүнүн советтик мезгили илимий негизге таянып көтөрүлүүсү менен мүнөздөлөт. Мунайдын «Чангыр-Таш» географиялык аталышы 1932-жылдан тартып кыргыз мунай тарыхында бекем орноду. 40-жылдары – «Майлы-Суу-4» (1944-ж.), «Избаскент» (1946-ж.), андан соң, «Чыгыш Избаскент».

Согуш жылдарында Кыргызстан СССРдин батыш аймактарынан эвакуацияланган завод жана фабрикалары үчүн аянтча катары кызмат кылган. Согуш мезгили – коргонуу өнөр жайынын, ошондой эле ишканаларынын,

темир жол тармактарын жана коммуникациялардын башка түрлөрүн куруу зарылдыгы. Согуш жылдарындагы кыйынчылыктарга карабастан, согуш өнөр жай ишканаларын жана калктын муктаждыктарын тейлөөчү ага жакын тармактарды куруу үчүн күчтөр жана каражаттар табылган.

Изилдөө процессинде Кыргыз Республикасындагы мунайдын жана газдын чалгындалбаган ресурстарынын кору боюнча кыргыз эксперттеринин жоромол баалары пайдаланылды, ага ылайык, өлкөдө 289 млн тонна шарттуу отундун кору бар. Кыргызстандагы мунайдын жана газ конденсатынын такталган кору анчейин олуттуу эмес жана ал 15 млн тоннаны түзөт.

Мунай жана газ азыктарын ташуу маселесинде кыргыз-россиялык кызматташууга өзгөчө көңүл бурулат. Газ инфраструктурасы (газ түтүктөрү, мунай сактоочу жайлар ж.б.) россиялык «Газпром» компаниясынын менчигине өтүүчү келишим көрсөтүлгөн. Жылытуу мезгилинде Өзбекстандан жана Казахстандан өнөктөштөрдүн газ алып келүүдө үзгүлтүккө учуратуулары эске алынат.

Өзүнүн бир кылымдык тарыхына карабастан, мамлекеттин эгемендүүлүккө ээ болуусунан тартып мунай-газ тармагы тоо-кен өнөр жай комплексинин эң начар өнүккөн тармактарынын бири болгон, эң өкүнүчтүүсү, али да ошол бойдон калууда. Мына ушуга байланыштуу, Кыргыз Республикасынын бүткүл эл чарбасын калыптандыруу жана ургаалдуу өнүктүрүү үчүн экономикалык негиздерди түзүүдө отун-энергетикалык комплекстин ар бир тармагынын ролуна жана маанисине туура баа берүү абдан маанилүү.

Биздин оюбузча, өлкө мунай жана газ кендерин чалгындоо үчүн каражат бөлүштүрүүнү кароосу зарыл. Мындан тышкары, иштеп жаткан объектилерде мунай өндүрүүнү модернизациялоого көңүл буруу менен вертикалдуу өндүрүүдөн горизонталдуу өндүрүүгө өтүүсү зарыл. Республиканын мунай иштетүүчү заводдорун толугу менен жумушка салууга мүмкүн боло тургандай көлөмдө өндүрүүгө жетишүү керек. Кыргызстан бул айтылгандарды өз алдынча жүзөгө ашыра албайт. Ал үчүн инвестицияларды тартуу керек. Республиканын аймагы салыштырмалуу чакан, андыктан, сарпталуучу чыгымдар жана убакыт боюнча анчейин олуттуу салымды талап кылбайт.

Ошентип, Кыргызстандын мунай-газ комплексинин тарыхын шарттуу түрдө 3 этапка бөлүп кароого болот: 1-этап – Кыргызстан падышалык Россиянын тутумунда, 2-этап – Кыргызстан СССРдин тутумунда, 3-этап – Кыргызстан көз карандысыздык жылдарында. Мунай-газ чарбасын өнүктүрүүдөгү олуттуу озуулар (жаңы кен жайларын чалгындоо жана алардын айрымдарын эксплуатацияга берүү, мунай-газ түтүктөрүн куруу, мунайды иштетүү ж.б., бирок, эң негизгиси – көз карандысыздык жылдарында өз алдынча иштерге өбөлгө түзүүчү мунай-газ чарбасын жүргүзүү тажрыйбасы) Советтер Союзу мезгилине туура келет. Мунай-газ жана көмүр өндүрүү чарбасын жүргүзүү тажрыйбасы көз карандысыздык жылдарында аталган тармактарды жүргүзүү үчүн жакшы тажрыйба болуп берди.

Кыргызстандын гидроэнергетикалык потенциалы кубаттуулугу боюнча 18,5 млн кВт жана энергиясы боюнча 142,5 млрд кВт/с туура келет, алардын ичинен бүгүнкү күндө болгону 9%ы гана өздөштүрүлгөн. Арийне, республиканын гидроресурстарынын потенциалы жылына орточо эсеп менен 49,8 млрд кВт/с иштеп чыгуучу жалпы кубаттуулугу 11 400 МВт болгон 95 ири жана орто электр станцияларын куруу мүмкүнчүлүгүнө ээ. Мына ушул көрсөткүчтөрү боюнча Кыргыз Республикасы КМШ өлкөлөрү арасында Россия менен Тажикстан менен гана тең тайлаша албайт. Гидроэлектростанциялар республикада пайдаланылуучу электр энергиясынын 80%га жакынын иштеп чыгуу менен КР улуттук энергетика системасында борбордук орунду ээлейт.

Биринчи этап – бул советтик мезгил. Негизги гидроэнергетикалык кубаттуулуктар СССР маалында иштелип чыккан (долбоорлоо, курулуш, каржылоо, тармактык өнүм). Бул мезгилди Кыргызстандын өнөр жай комплексин өнүктүрүүгө таасирин тийгизген, сектордун калыптануусундагы жана өнүгүүсүндөгү эң прогрессивдүү мезгил катары мүнөздөөгө болот. СССР мезгилиндеги гидроэнергетикалык чарбаны жүргүзүүдө алынган тажрыйба көз карандысыздык жылдарында аталган тармак үчүн жакшы тажрыйбаны берди.

Экинчи этап – көз карандысыздыкка жетишкен убакыттан тартып бүгүнкү күнгө чейинки мезгил аралыгы. Көз карандысыздык жылдарында Шамалды-Сай ГЭСинин курулушу соңуна чыккан, ошондой эле Камбар-Ата ГЭС-2 эксплуатацияга берилген. Бирок гидроэнергетикалык тармакта олуттуу көйгөйлөр жаралды. Борбордук Азиянын бирдиктүү энергетикалык системасы Союз таркагандан кийин мурунку режимде иштей албай калды. Бирдиктүү борбордун жоктугу электр энергиясын көзөмөлсүз алууга алып келди, бул курч кырдаалды жаратып, кагылышууларга чейин алып келди жана энергетикалык системанын өзүнүн коопсуздугунда негативдүү көрүнүшкө ээ болду. Кыргызстан Нарын дарыясында пландаштырылган курулушту өз алдынча баштап, аны аягына чыгара албайт. Анын үстүнө, гидроэнергетика секторунда каржы каражаттарынын, квалификациялуу кадрлардын жетишсиздиги, жабдуулардын эскириши жана энергетикалык кубаттуулуктун бузулушу өлкөдө өтө терең гидроэнергетикалык кризиске алып келиши мүмкүн. Кыргызстан бүткүл борбордук азиялык аймакты азыктандырып туруучу суу ресурстарына ээ болуу менен тоо сууларынын башатын ээлеп турат. Суу агымынын ылдый жагында жайгашкан өлкөлөр – Казахстан менен Өзбекстан жер иштетүүдө ирригациялык муктаждыктар үчүн транс чек аралык суулардын потенциалын пайдаланат. Электр энергиясын генерациялоо үчүн жасалма резервуарларда сууну ири көлөмдө сактап туруу аталган мамлекеттер үчүн көйгөйлөрдү жаратат. Өзгөчө, кыш мезгилинде Кыргызстандагы суу сактагычтардагы суунун кое берилиши коңшу өлкөлөрдөгү айыл чарба жерлерин каптап, тоңуп калат, бул жазгы айдоо маалында муздун ээришин кечендетет. Эгер Камбар-Ата 1-2-ГЭСи, ошондой эле ГЭС (Ак-Булуң, Нарын – 1, 2, 3) курула турган болсо, анда коңшу республикалар кургакчылык жылдары сугат суусунун таңсыктыгынан кепилденген болор эле.

Аймактык гидроресурстарды пайдалануу боюнча Кыргызстан, Өзбекстан жана Казахстан ортосунда карама-каршылыктардын курч болуусунун натыйжасында, бул тизмедеги биринчи турган өлкө күчтүү оюнчунун, бул учурда Россиянын колдоосуз түзүлгөн көйгөйдү чечүүдө тең укуктуу актору боло албайт. Кыргызстан бул тармакка инвестицияларды тартуу багытында тынымсыз иш алып баруусу зарыл. Кыргызстандын жетекчилиги аталган тармактагы маселелерди чечүүгө системдүү жана комплекстүү мамиле жасай баштабаса, республиканын экономикалык потенциалы стагнациялык абалда кала берет.

«Отун-энергетикалык чөйрөдө Кыргызстандын чет өлкөлөр менен кызматташтыгы» аталыштагы 4-бапта үч негизги багыт каралды: Россия – мунай азыктарын жана жаратылыш газын ташып келүүчү эң башкы өнөктөш; Кыргызстандын Борборк Азия мамлекеттери менен отун-энергетикалык сектордогу кызматташтыгы: абалы, көйгөйлөрү жана келечеги; жакынкы жана алыскы чет мамлекеттерден мунай-газ жана гидроэнергетикалык тармакты өнүктүрүүгө инвестицияларды тартуунун абалы; өлкөнүн энергетикалык коопсуздугу жана Кыргызстандын жакынкы жана алыскы чет мамлекеттер менен болгон эл аралык энергетикалык байланышын өнүктүрүү.

Россия менен Кыргызстандын кызматташтыгын орнотуу процесси – эл аралык мамилелердин интерпретацияланышынын бири. Мамлекеттер ортосундагы эки тараптуу отун-энергетикалык мамилелерди изилдөө – бегилүү бир көйгөйлөр жана перспективалар менен коштолуучу, кызматташуунун негизги багыттарын аныктоого мүмкүндүк берүүчү процесс. Мына ушуга байланыштуу суроо туулат – Отун-энергетикалык комплексте Кыргызстан менен Россиянын ортосунда мамилелер кандайча курулган? Эмне үчүн россиялык энергиялык ресурстар Кыргызстандын тышкы саясатына таасир этүүдө?

Изилдөөнүн жүрүшүндө байкоо жүргүзүү, ошондой эле тарыхый, дедуктивдик жана себеп-натыйжалык усулдарды пайдалануу менен көйгөйлөрдү аныктоого жана келечекти белгилөөгө негизги басым жасалды. Пайдаланылуучу маалыматтар алгач (жарым) Рантье-Мамлекет теориясы аркылуу сканерден өткөрүлдү. Рантье-Мамлекет теориясы энергетикалык комплекстин кирешесин мамлекеттик башкаруунун өкүлдөрүнүн айрым бир чөйрөсү гана пайдаланып жаткандыгын баса белгилейт.

Белгиленген теорияларды жана усулдарды пайдалануу менен Кыргызстандын энергетикалык жана саясий багытын, россиялык мунай азыктарынын жана газдын, борбордук азиялык өлкөлөрдүн гидроэнергетикалык комплексине тартылуучу инвестициялардын жана Россиянын Кыргызстанга таасир этүүдө саясий аспабы катары колдонулуучу башка экономикалык ресурстарынын ролун аныктоого аракет жасалды.

Биздин оюбузча, Кыргызстанды (жарым) Рантье-Мамлекет же Рантье экономикалуу мамлекет катары төмөнкү белгилери боюнча эсептөөгө болот: Кыргызстан экономикалык жактан тышкы жардамга муктаж; Кыргызстанды башкаруучу элита ири кирешелерге колу жетпейт, андыктан, аймактык жана

глобалдык экономикалардын таасиринде калууда; өз алдынча мамлекеттик экономикалык маселелерди чечүүгө жөндөмсүз болгондуктан, мамлекетти көз каранды абалга алып келишти; экономиканын саясат менен тыгыз байланышта болуусу; энергетикалык жана экономикалык көз карандылык Кыргызстандын өкмөтүн инвесторлордун, насыякерлердин жана өнөктөштөрдүн талаптарын аткарууга мажбурлоодо; Кыргызстан ички керектөөлөрдү камсыздандыруу үчүн жетиштүү деңгээлде отун-энергетикалык ресурстарга ээ эмес, бирок белгилүү бир тышкы саясий процесстерден улам башкалардын ресурстарына колу кенен жетип отурат.

Жогоруда айтылгандарды эске алуу менен, белгилей кетчү нерсе, россиялык мунай-газ компаниялары Кыргызстандагы отун-энергетикалык сектордо олуттуу үлүштү ээлеп турат. Альтернативалуу ташып келүүлөрдүн жоктугуна байланыштуу Бишкектин көз карандылык абалы улам күч алууда. Россиялык мунай-газ компанияларынын Кыргызстандын экономикасынын стратегиялык секторундагы ийгилиги ачыктан-ачык эле көрүнүп турат. Кыргызстандын мунай азыктарын, газды алып келүүдөгү көз карандылыгы көрүнөө.

Ошентсе да, Россиянын тармактык колдоо көрсөтүүсү Кыргызстандын экономикалык кырдаалына позитивдүү таасир этүүдө. Россия тарабынан Кыргызстандын гидроэнергетикалык, мунай-газ секторун өнүктүрүлүшү жана колдоо көрсөтүлүшү экономиканын өнүгүүсүндө маанилүү роль ойноочу ресурстарга стабилдүү кол сунууга мүмкүндүк берет. Россия менен болгон өнөктөштүк Кыргызстандын лоялдуу тышкы саясатынын натыйжасында келечекте өлкөгө мунай азыктарын үзгүлтүксүз алып келүүгө шарт түзөт. Кыргызстандын өкмөтүнүн кызыкчылыгы да ушуну көздөйт, мына ушуга байланыштуу, өлкөнүн негизги тышкы саясий багыты белгиленген. Кыргызстандын Россияга карата тышкы саясатында лоялдуулук жок болгон учурда, россиялык мунай-газ азыктарына болгон көз карандылык өлкөдөгү ички саясий кырдаалга таасир этүүчү отун-энергетикалык комплексте экономикалык белгилүү бир татаалдыктарга алып келиши мүмкүн. Кыргызстан менен Россиянын ортосундагы мамилелер мунай азыктарын жана каржылык колдоону билдирген стратегиялык өнөктөштүк платформасында курулган.

Кыргызстандын отун-энергетикалык секторунда Казахстандын, Өзбекстандын жана Түркмөнстандын ролун изилдөөнүн натыйжасында Кыргызстандын экономикалык өнүгүүсүнө жана ички саясий кырдаалына таасир эткен кызматташуунун, анын этаптарынын, негизги көйгөйлөрүнүн жана аларды чечүүнүн жолдорунун тарыхый аспектиери ачыкталат. Изилдөө процессинде иликтөөнүн салыштырма-катыштык жана себеп-натыйжалык усулдары колдонулду.

Изилдөөнүн натыйжалары көрсөткөндөй, Борбордук Азия мамлекеттерин интеграциялоо зарылдыгы аталган мамлекеттер өз алдынча чече албай турган бир катар актуалдуу экономикалык көйгөйлөрдөн улам келип чыккан. Аталган аймактагы мамлекеттер өздөрүнүн экономикасын аң-сезимдүү реформалоо этабына өтүштү. Бул дүйнөлүк экономикада айрым өлкөлөрдүн туруктуу

өнүгүүсүн камсыздоочу аймактык карым-катышуунун жаңы формаларын издөөгө түртүүдө. Аймактык экономикалык интеграция – бул дүйнөлүк рыноктун таасиринен жана атаандаштыгынан коргонуу ыкмаларынын бири. Мындан тышкары, бул глобалдашуу тарабынан колдоого алынуучу экономикалык экспансиядан коргонуу жана туруктуулукту, ар бир өлкөнүн өз алдынча өнүгүүсүн камсыздоонун ыкмасы. Мындай кырдаалды түшүнүү эле эмес, аракет кылуу керек. Өзгөчө, бул борбордук азиялык мамлекеттер үчүн зарыл.

Коңшулаштык принциби – Кыргызстандын отун-энергетикалык секторунда Казахстандын, Өзбекстандын жана Тажикстандын маанилүү ролун аныктоочу эң башкы фактор. Жогоруда аталган фактылар ар бир айрым айтылган мамлекет Кыргызстандын отун-энергетикалык секторунда белгилүү бир роль ойной тургандыгынан кабар берип турат. Мында өзгөчө ролду Казахстан ойнойт, анткени аталган тармактагы дээрлик бардык темалар расмий Астанага көз каранды. Казахстандан көмүр алып келүү али да актуалдуу бойдон калууда. Гидроэнергетикалык долбоорлор ийгиликтүү ишке ашырылган учурда гана Бишкек Казахстандын катуу отунуна болгон көз карандылыгын төмөндөтө алат. Казак мунай-газ азыктарын алууга келишим түзүлгөн болсо, анда бул Россиядан алып келүүлөрдүн көлөмүн төмөндөтмөк. Кыргызстанга КММ (ГСМ) экспорттоого тыюу салуу тууралуу мыйзам күчүнөн калган учурда мунай азыктарын Россиядан алып келүү боюнча бир тараптуу көз карандылык олуттуу түрдө төмөндөйт.

Өзбекстан Кыргызстандын отун-энергетикалык комплексинде алган ордунун мааниси чоң. Эки өлкөнүн гидроэнергетикалык маселелери чечилген эмес, андыктан тынымсыз көңүл буруп турууну талап кылат. Эгер Ташкент кыргызстандык гидроэнергетикалык долбоорлорду жүзөгө ашырууга макулдугун бере турган болсо, бул Кыргызстандын экономикалык өнүгүүсүнө олуттуу таасирин тийгизмек. Анын үстүнө, коңшу мамлекеттер мунай-газ ресурстарына ээ, эгер алар Кыргызстанга алынып келчү болсо, бул россиялык мунай-газ азыктарынын монополиясын төмөндөтмөк.

Тажикстан да биз үчүн маанилүү өнөктөштөрдүн бири, Кыргызстан менен Өзбекстандын гидроэнергетикалык көйгөйлөрү Тажикстан менен параллель кеткендиктен, Бишкек Ташкент менен болгон көйгөйлүү маселелерде Душанбе менен диалог түзүп, унисон аракеттенүүсү зарыл. Тажикстан ошондой эле Кыргызстандын гидроэнергетикалык тармагындагы ашыкча электр энергиясын келечекте Афганистанга, Пакистанга ж.б. экспорттоо үчүн транзиттик аймак болуп эсептелет.

Түркмөнстандын отун-энергетикалык мамилелердеги ролу, өткөн мезгилдеги кырдаалдарды эске ала турган болсок, анчейин маанилүү эмес. Ошентсе да, Ашгабадды эсепке албай коюуга болбойт, анткени, ал Кыргызстанга, андан ары Кытайга мунай-газ азыктарын алып келүүдө альтернатива болуп эсептелет.

Жогоруда айтылган Кыргызстандын коңшулаш мамлекеттер менен кызматташуусундагы фактыларды жыйынтыктай, мунай-газ азыктарын алып

келүү боюнча мамлекеттер ортосундагы карым-катыш маселесинде мамлекеттер аралык мамилелердеги саясий кырдаалга жараша чечилип келгендигин белгилеп кетүүгө болот. Андыктан, Кыргызстан маселелерди болтурбоо жана перспективалуу долбоорлорду ишке ашырууда коңшу мамлекеттер менен Кыргызстандын эле эмес, бүткүл Борбордук Азиядагы экономикалык өнүгүүнү жакшырта ала турган саясий келишимдерди сапаттуу форматта куруусу зарыл.

Мунай-газ тармагындагы көйгөйлөрдү жана перспективаларды иликтөөгө алуу менен, биз, масштабдуу инвестицияларсыз жана энергетикалык продукциялардын рыногундагы ири оюнчулар менен байланышты чыңдоосуз, ошондой эле коңшу мамлекеттер жана аймактар менен интеграциялык энергетикалык байланышсыз Кыргызстан өз алдынча маселени чече албайт деп эсептейбиз. Өлкө тышкы инвестицияларга көз каранды, көмүртек ресурстарына, жогорку квалификациялуу адистерге, мамлекеттик дээрлик бардык түзүлүштөрдө коррупцияны жоюуга, тышкы саясий багыттар жана байланыштарга көз каранды болгон ички саясий туруктуулукка муктаж.

Ал эми Кыргызстандын отун-энергетикалык комплексте Батыш жана Чыгыш мамлекеттери менен кызматташуусу тууралуу айта турган болсок, отун-энергетикалык комплексти өнүктүрүүнүн негизги концепцияларынын бири болуп инвестициялык режим эсептелет, ал инвесторлорго Кыргызстандын отун-энергетикалык секторуна кирүүсүнө мүмкүндүк берет.

Кыргызстанга инвестицияларды тартуу тарыхын изилдөөнүн натыйжасында, автор Кыргызстандын тышкы саясаты ачык жана тынчтыкты көздөгөн мүнөздү алып жүрөт деген бүтүмгө келди. Биздин мамлекетибиз кандай гана мамлекет болбосун тең укуктуу жана бири-бирине пайдалуу болгон кызматташууга даяр. Бирок, өкүнүчтүүсү, бүгүнкү күндө экономикалык жана каржы кыйынчылыгы көптөгөн мамлекеттер менен эки тараптуу мамилелерди толук кандуу өнүктүрүүгө мүмкүндүк бербейт, мындай кызматташуу Кыргызстан үчүн эң жакшы перспективаларга ээ болмок. Бул жерде сөз Азиялык-Тынч океандык АСЕАН аймактагы мамлекеттер менен кызматташууну тереңдетүү жана кеңейтүү тууралуу болуп жатат. Негизинен, Жакынкы Чыгыш мамлекеттери менен эки тараптуу диалогду калыбына келтирүү керек.

Кыргызстан, эл аралык коомчулукка толук кандуу кирүүнүн жодорун издеп жатат. Кыргыз Республикасынын отун-энергетикалык секторуна чет элдик инвестицияларды түздөн-түз тартып келүү – Өкмөттүн экономикалык саясатындагы артыкчылыктуу жана чет өлкөлөр менен өз ара пайдалуу экономикалык кызматташуудагы багыттардын бири, албетте, бул тынчсыздандырбай койбойт.

Кыргызстандын отун-энергетикалык комплексинде Батыш жана Чыгыш өлкөлөрү менен кызматташуусундагы негизги көйгөйлөрүнүн бири – өлкөнүн отун-энергетикалык комплексин жакшыртууга бөлүнүүчү каражаттарды максаттуу пайдалануу. Инвестицияларды натыйжалуу пайдаланбаган учурда мамлекет келечекте өнөктөштөрүнүн ишенимин жоготуп алышы мүмкүн, бул

Кыргызстандын рейтингине таасирин тийгизбей койбойт. Мындан тышкары, насыялардын негативдүү жактарын – мамлекеттин төлөп бере турган тышкы карызын да эстен чыгарбоо керек.

Экинчи жагынан алып карай турган болсок, каржылоону туура пацдалануу өзүнүн жакшы натыйжаларын берет. Чыгыш өлкөлөрү – бул Кытай, ал Кыргызстандын отун-энергетикалык жана гидроэнергетикалык комплексиндеги ири долбоорлорго катышууну максаттайт. Түштүк Корея жана анын кичи гидроэлектр станциялары боюнча долбоорлору Кыргызстандын гидроэнергетикасын кеңейтүү спектрин толуктайт. Пакистан, Афганистан жана Тажикстан бул тизмеге CASA-1000 долбоорунун маанилүүлүгү менен кошулат. Иран, Үч-Коргон ГЭСин реконструкциялоону жана Кыргызстандагы ЛЭП курулушун инвестициялоону пландаштырууда. Кыргызстандын отун-энергетикалык долбоорлорун жакшыртууга катышкан өлкөлөр биргелешкен долбоорлор аркылуу сектордун эле эмес, эки тараптуу мамилелерди өнүктүрүүнүн перспективасын да белгилешти.

Кыргызстандын гидроэнергетикалык потенциалы CASA-1000 долбоорунда Кыргызстанга алдыңкы позицияны ээлөөгө мүмкүндүк берет. Шашылыш түрдө электр энергиясын иштеп чыгуу боюнча башталган же перспективалуу долбоорлорду баштоого жана аягына чыгарууга инвестицияларды табуу зарыл. Гидроэнергетикалык тармакты өнүктүрүү Кыргызстандын бийлиги тарабынан дайыма көзөмөлгө алынып туруусу зарыл. Бул учурда кичи ГЭСтерге эмес ири долбоорлорго көңүл бурулушу керек. Мындай долбоорлордун ишке ашырылышы арзан электр энергиясын алууга мүмкүндүк берет, ал мультипликативдик эффект берүү менен, жакшы инвестициялык платформаны түзөт, өнөр жай объектилерин куруу, жумушчу орундарын көбөйтүү, салык төлөө, суу аз болгон жылдары электр энергиясын импорттоодон толугу менен баш тартуу, экспорттоодон валюта алуу өлкөдөгү экологиялык кырдаалды жакшыртууга өбөлгө түзөт.

Жалпылап айтканда, Батыш жана Чыгыш мамлекеттеринин инвестициялары тышкы саясий багыттарга таасирин тийгизет деп айтууга али эрте. Бирок, Кыргызстан алдында Россия же Кытай деген тандоо тура турган болсо, кытайлык инвестициялар кооптонууну туудурушу мүмкүн. Республиканын тандоосун коюу үчүн инвестициялануучу каржыны тез аранын ичинде киреше алуу максатында максималдуу түрдө продуктивдүү пайдалануу зарыл.

Кыргызстандын өлкөнүн энергетикалык коопсуздугуна жана жакынкы жана чет өлкөлөр менен болгон эл аралык энергетикалык байланышты өнүктүрүүгө болгон кызыгуусу борбордук азиялык мамлекеттердин отун-энергетикалык комплексинин абалына таасир этүүчү мамлекеттер ортосунда мамилелерди жөнгө салуучу белгилүү бир аспектилердин болгондугу менен түшүндүрүлөт.

Кыргызстандын энергетикалык коопсуздугун жана жакынкы жана алыскы чет мамлекеттер ортосундагы энергетикалык байланышын өнүктүрүүнү изилдөө аталган теманын негизги маселелерин жана перспективаларын

аныктоого мүмкүндүк берет. Алынган маалыматтар Кыргызстандын, Россиянын окумуштууларынын илимий басылмаларына, Кыргызстандын жаранжык коомчулугунун өкүлдөрүнүн маалыматтарынын электрондук булактарына негизделди.

Эгемендүүлүктүн ар кайсы этаптарында Кыргызстандын президенттери тышкы саясатын өлкөнүн энергетикалык коопсуздугуна максималдуу өбөлгө түзө тургандай кылып түзүшкөн. Кооптуулуктун алдын алуу үчүн коопсуздук тууралуу кам көрүү керек. Кыргызстан үчүн энергетикалык коопсуздук маселеси, калган башка мамлекеттер сыяктуу эле – бул өлкө жана анын жарандары үчүн кооптуулуктун алдын алуучу комплекстүү иш-чараларды жайылтуу. Белгилүү болгондой, коркунуч саясий жана экономикалык факторлор менен, ошондой эле өлкөнүн отун-энергетикалык секторунун абалы жана ишке жөндөмдүүлүгү менен аныкталып турат.

Энергетикалык коопсуздук экономикадагы эң маанилүү пазлы, ал эми экономика улуттук коопсуздуктун маанилүү компоненти болуп эсептелет. Кыргызстанда энергетикалык ресурстарга карата суроо-талаптардын тынымсыз өсүүсү, ошондой эле мунай, газ азыктарын жана көмүрдү алып келүүдө көз карандылыктын болуусу өзгөчө курч байкалып турат.

Кыргызстандын экономикасынын ийгиликтүү өнүгүүсү жана калктын жашоо шартын жакшыртуу үчүн энергетикалык коопсуздук менен камсыздалуу маанилүү аспектилердин бири болуп саналат, ал өлкөнүн отун-энергетикалык комплексинин өнүгүүсү менен түздөн-түз байланышкан.

Көптөгөн көйгөйлөрдүн арасында, биринчи кезекте белгилей кетчү нерсе, көз карандысыздык жылдарында Кыргызстандын жетекчилери тоскоолдук кыла алышпагандыгын, мамлекеттик энергия үнөмдөөчү саясаттын жоктугу жана 1998-жылы кабыл алынган КР «Электр энергиясын үнөмдөө тууралуу» Мыйзамы иштебей жаткандыгы, ошол эле кезде, өлкө ичинде электр энергиясын үнөмдөө аркылуу электр энергиясын экспорттоону камсыздоого болот.

Энергетикалык коопсуздукту камсыздоодо алсыз тоом катары мамлекеттин отун-энергетикалык комплексти өнүктүрүүгө инвестицияларды тартуусундагы активдүүлүгүн айтууга болот. Нарын дарыясынын каскаддарында кошумча гидроэлектрстанцияларынын курулушу узак мөөнөткө жылдырылганы менен али да потенциалдуу инвесторлор тууралуу маселеге чекит кое элек. Ошону менен бирге эле, Кыргызстандын гидроэнергетикалык тармагынын келечеги тууралуу маселе да автоматтык түрдө артка жылдырылууда.

Кара-Кече кенинде ОЭСтин курулуш долбоорун карап чыгып, жетишкендиктер менен чектелбестен, Кара-Кечеден Бишкекке чейин ЛЭП куруу үчүн тышкы инвестицияларды тартуу керек. Натыйжада, Кара-Кече ОЭС иштеп чыгаруучу электр энергиясын Бишкекке жеткирүү менен, Бишкек ЖЭБдин зыяндуу калдыктарын төмөндөтүп, борбор калаабыздын экологиялык көйгөйлөрүн чечмек. Өз кезегинде, Бишкек ЖЭБди газга же электр энергиясына өткөрүү зарыл. Ашыкча электр энергиясын өнөр жай

объектилерин камсыздоо үчүн пайдаланууга болот. Мындан тышкары, электр энергиясына болгон төлөмдү да төмөндөтүүгө болот, бул Кыргызстандын калкына кыш мезгилинде жылытуу үчүн электр энергиясын колдонууга мүмкүндүк бермек.

Кыргызстан отун-энергетикалык тармакта жакынкы кошуналар – Казахстан, Өзбекстан жана Тажикстан менен кызматташуу жүргүзөт. КР тышкы саясатынын РФ тарапка багытталуусун эске алуу менен, Кыргызстан интеграциянын жаңы элементтери катары тийиштүү эки тараптуу түзүлүштөрдү калыптандыруу менен жакынкы жана алыскы чет мамлекеттер менен мамиле түзүүгө даяр туруусу зарыл. Өзгөчө, бул кыргыз-кытай мамилелерине тиешелүү. Изилдөөлөр көрсөткөндөй, Кыргызстан менен кытайдын ортосундагы көп деңгээлдүү байланышты интенсификациялоо жакынкы аралыкта дагы күч алат, демек, КЭРдин экономикалык жана саясий таасир этүүчү чөйрөсүнө Кыргызстандын тартылышы – сөзсүз боло турган көрүнүш.

Кыргызстандын көп векторлуу саясаты шартында ЕК өлкөлөрү өз алдынча эгемендүү республика катары Кыргызстандын өнүгүүсүндө белгилүү ролду ойношот. ЕК мамлекеттери гранттарды берүүчү жана билим берүү, укук, коопсуздук жана мамлекеттик башкаруу жаатында донор болуп эсептелет.

Энергетикалык коопсуздук жана Кыргызстандын жакынкы жана алыскы чет мамлекеттер менен отун-энергетикалык тармакта кызматташуусу бири-бири менен тыгыз байланышкан аспектилер болуп эсептелет. Отун-энергетикалык коопсуздук маселелерин чечүү үчүн татаал кырдаалдар жаралган учурда антикризистик чара катары аракеттенүүчү фундаменталдуу жана иликтөөгө алынган улуттук стратегия болушу керек. Эл аралык байланыштарды түзүүдө улуттук кызыкчылыктарды эске алуу жана кооптонуулардын алдын алуу зарыл.

Энергетикалык коопсуздуктун жоктугу мамлекеттүүлүктөн ажыратуу маселесине чейин чиеленүүгө жеткире турган экономикалык жана саясий көз карандысыздыкты жоготууга алып келиши мүмкүн. Бүгүнкү күндө эл аралык мамилелердин табияты өзгөчө тездик менен өзгөрүүдө, мына ушундай шартта энергетикалык коопсуздукка өзгөчө көңүл буруу зарыл, анткени мындан азыркы учурдагы эле эмес келечектеги өнүгүү да көз каранды. Кыргызстандык көмүртекке болгон муктаждыгы күн санап өсүүдө. Өнөр жай секторун энергетикалык ресурстарга карата көз карандысыз өнүктүрүүгө аракеттенүү мүмкүн эмес. Товардык атаандаштык шартында кандай гана учур болбосун, энергия берүүнү токтотуу рычагы иштеп кетиши мүмкүн.

Энергетикалык коопсуздуктун абалын жакшыртуу максатында көмүртек коруна ээ жана экспорттоо тажрыйбасы бар мамлекеттер менен мамлекеттер аралык келишимдик базаны кеңейтүү зарыл. Бул үчүн, Кытай Иран менен биргелешип жасап жаткандай, экономикалык коридорлорду калыптандыруу боюнча келишимдер саясатын түзүү керек, ошондой эле, бул учурда Кыргызстандын лидерлеринин саясий эрки да чоң мааниге ээ. Потенциалдуу алып келүүчүлөрдүн тизмеси Түркмөнстан, Иран, Жакынкы Чыгыш

мамлекеттери, Кытай жана башка мамлекеттердин эсебинен кеңейтилиши мүмкүн.

Кыргызстандын тышкы саясий жана отун-энергетикалык багытына Россиянын экономикалык жана саясий таасири көз карандысыздыкка ээ болуусунан кийин деле Кыргызстан менен Россия саясий-экономикалык багытта тыгыз кызматташууну улантып жатышы менен шартталат. Бул өлкөлөр эки тараптуу мамиледе эле эмес, алар, ошондой эле КМШ, ЖККУ (ОДБК), ШКУ (ШОС) сыяктуу көп тараптуу форматтагы кызматташуу аянтчаларында да өнөктөштөр болуп эсептелет. Россиянын инвестициялык, гранттык саясаты ишеним мамилелерди өнүктүрүүгө өбөлгө түзөт. Мамлекеттер ортосунда түзүлгөн келишимдерге жана макулдашууларга көз чаптырып, иликтөө жүргүзүү менен, автор Кыргыз Республикасы мамлекеттер аралык келишимди аткаруучу мамлекет катары Россиянын көмүртек ресурстарынан колдонууга жол ала алды деген бүтүмгө келди.

Корутунду

1. Кыргызстандын стратегиялык отун-энергетикалык тармагынын базасы СССРдин убагында негизделген. Советтик бийлик жана СССРдин мезгилиндеги проектилер Кыргызстандын отун-энергетикасынын абалын кыйла бекемдеген. Кыргызстандын мунай-газдын абалын Улуу Ата Мекендик согуш кескин өзгөрттү. Согуштан кийинки беш жылдык секторду калыбына келтирүүгө жана алдыга жылууга түрткү берди. СССРдин курамындагы Кыргызстандын отун-энергетикалык секторунун өнүгүүсүнүн убагында айыл-чарба багыттындагы тоолуу өлкөнү индустриалдык өлкөгө айланта. Бирок 70-ж.начар энергия жана электр жобдууларынын айынан токтоо эффектиси болгон, бул учурда алдыга койгон пландарды аткара албай, анын натыйжасында өндүрүш төмөндөгөн.

2. Эгемендүүлүктүн жылдарында, Советтер Союзунан калган көйгөйлөр изилденип жаткан тармактын өндүрүшүнүн ылдыйлашына алып келген. Кыргызстандын ОЭЖнин абалына базар мамилелери да таасир берди. Сектордун эң негизги көйгөйлөрү ресурстарга кыйынчылык менен жетүү, жабдыктардын эскириши инвестицияга муктаж болуп калган. Кыргызстандын эгемендүүлүккө ээ болгон жылдары ата мекендик тармактагы абалды жакшырткан кээ бир өзгөрүүлөр болду, бирок алар анча маанилүү эмес жана өлкөнүн ички талаптарын канаттандырбайт. Кичинекей өлкө алсыз экономикасы менен өз алдынча мамлекетти мунайзат, газга болгон талаптарды канаттандыра албайт жана өзү жалгыз энергетикалык проектилерди ишке ашыра албайт.

3. Республикадагы көмүр тармагындагы кырдаал, анын өнүгүү тарыхын кайталоого талап коёт. Көмүр казуу жерлеринде аны мурунку көлөмдө казып алуу үчүн ЖЭСын куруу зарыл, ал жерде көмүрдүн запасы терең казууну талап кылбайт. (Кара-Кече, Миң-Куш, Жыргалаң). Көмүр кени жайгашкан жайгашкан жерге темир жолду колдонуу кирешесиз унаа жолун курууга жана кароого акча каражаты жок болгондуктан ЖЭСТИ курууга өлкө башчылары улуттук ресурстарды табышы, инвестицияларды тартышы керек, атайын жабдыктарды, техникаларды сатып алуу, эски көмүр шахтыларды жаңыланган механизациялык объектилердин негизинде жандандыруу ж.б. Бул иш чаралардын ишке ашыруусунун негизинде жаңы, чоң гидроэлектростанцияны курууну бир нече убакытка жылдыруу, алар көптөгөн миллион эмес, миллиардаган валюталарды талап кылат. Биринчи жаңы ЖЭСны ишке киргизүү менен, алынган иш тажрыйбаны кийинки ЖЭСны курууга курууга колдонууга болот. Демек ЖЭСнын санын белгилүү деңгээлге жеткизип, ал жеке эле региондорду камсыз кылбай чоң шаарларды да камсыз кылат, ал эми ашкан гидроэнергияны экспорттоо керек. Экспортон түшкөн пайданы ЖЭСын

крууга алынган кредиттерди төлөөгө, Кыргызстандын отун-энергетикасынын курч көйгөлөрүн чечүүгө колдонуу.

4. Андан тышкары эгемендүүлүккө ээ болгон жылдардан баштап мунайды кайра иштетүүчү заводдорду курууда кыйла прогесстер болду. Кыяй жана европалык инвестицияларынын негизинде Кыргызстандын территориясында мунайды кайра иштетүүчү заводдор салынды (Токмоктогу, Жала-Абадагы, Кара-Балтадагы). Бирок эксплуатацияга берилген заводдор чийки мунайдын жоктугунан толук күчү менен иштеше алган жок. “Кыргызмунайгаз” ата мекендик компаниясынын мунайды казып алуу көлөмү жетишсиз. Өлкө өзүн-өзү мунайпродуктулары менен камсыз кыла албайт жана аргасыздан импорт кылып алууга туура келет.

5. СССРдин убагында газ өндүрүү жана газтубаларынын курулушу газ тармагынын өнүгүүсүнүн жогорку деңгээлине жеткен, бирок кайра куруунун жана эгемендикти алгандан баштап базар мамилелери газ тармагын төмөндөтү. Өндүрүү көлөмү азайды. Өлкө өзүнүн газ ресурстары менен камсыздай албайт, ошондуктан импортоого туура келет.

6. Кыргыз Республикасы россиянын көмүртегин алуусунун негизинде, стратегиялык ресурс менен камсыздаган. Россиялык мунай-газ компаниялары Кыргызстандын отун-энергетикалык секторунда орчундуу үлүшкө ээ. Кыргызстандын стратегиялык экономикасында россиялык мунай-газ компаниялары ийгиликке жетишкендиги анык.

7. Кыргызстандын экономикасынын флагманы- гидроэнергетикалык сектор ОЭКнин тармактарынын алдыңкы катарына кирет. Жакынкы келечекте өлкүнүн электр керектөөсүнүн жана өндүрүштү көтөрүү үчүн кошумча электро энергиянын кубаттуулугу керектелет. Андан тышкары электро энергиянын төмөн төлө акысы аны кирешесиз жана чыгашалуу кылып жатат. Электро энергияны жеткизүүдө жана кабыл алууда чоң жоготууларга дуушар болууда. Өлкөнүн ГЭСнин жана бөлүштүрүүчү компаниялардын жабдууларынын эскириши, электр эсептегичтердин өлкө боюнча алмаштыруу, коррупциялык схемаларды жоюунун негизинде натыйжасында гидроэнергетикалык тармактын кирешесине таасир берет. Жакынкы келечекте тез аранын ичинде жабдууларды амортизациялоо жана модернизациялоо керек.

8. Нарын ГЭСнин жана Камбар-Ата-1 каскадтарын эксплуатацияга киргизип жана тармактагы болгон көйгөйлөрдү чечсе келечекте жакшы болмок. Бул учурда, өлкө какты үзгүлтүксүз электро энергиясы менен камсыз кылып турат, андан тышкары ашыкча көрсөткүчтөр менен республикадагы жаңы өндүрүштүк объектилерди ишке киргизүү мүмкүнчүлүктөрү пайда болот, алар өлкөгө абдан керек. Ошону менен бирге CASA-1000 проектисинин алкагында Кыргызстан ашыкча электр энергиясын экспортоо мүмкүнчүлүгү пайда болот.

9. Бирок жаңы гидроэлектростанцияларды куруу чоң инвестицияны талап кылат. Ошондуктан жогорудагы айтылган жаңы гидроэнергетикалык объектилерди куруу идеясын токтотуу керек, акырындап ОЭСны ишке киргизиш керек, биздин оюбузча көрсөтүлгөн сектордун кризистик абалын жакшыртыш үчүн колдонсо болот.

10. Чоң масштабтуу инвестицияларсыз жана энергетикалык продукцияларынын базарындагы таасирдүү оюнчулар менен байланышты чыңдоо жана ошондой эле региондогу коңшу өлкөлөр менен энергетикалык байланыштарды түзүш керек, Кыргызстан өз алдынча көйгөйлөрдү чече албайт.

11. Өлкө тышкы инвестициядан көз каранды, көмүртек ресурстарына, жогорку квалификациядагы адистерге муктаж, бардык бийлик структурасындагы паракорлукту жоюу, ички саясый туруктуулук, ал тышкы саясый багыттардан жана байланыштан көз каранды болуп турат.

12. Коңшулаштык принциби – Казахстандын, Өзбекстандын, Тажикистандын Кыргызстандын отун-энергетикалык секторунда маанилүү ролун аныктап туруучу эң башкы фактор. Казахстандан көмүр ташуу али актуалдуу бойдон калууда. Кыргызстандын отун-энергетикалык комплексинде мунай-газ ресурстарына ээ болгон Өзбекстан орчундуу орунду ээлейт. Тажикистан да маанилүү өнөктөштөрдүн бири болуп эсептелет, анткени Кыргызстан менен Өзбекстандын ортосундагы гидроэнергетикалык көйгөйлөр Тажикстан менен параллель каралат. Тажикстан ошондой эле Кыргызстандын гидроэнергетикалык тармагындагы ашыкча электр энергиясын келечекте Афганистанга, Пакистанга ж.б. экспорттоо үчүн транзиттик аймак болуп эсептелет.

13. Ал эми Кыргызстандын отун-энергетикалык комплексин инвестициялоонун көпчүлүк бөлүгүн Кытай менен Россия тарап каржылаган. Америка жана европанын капиталы инвестициялоого катышышты, бирок биринчилер менен салыштырганда аз көлөмдө. Кытайдын инвестицияларынын негизинде Кыргызстан «Бир кур-бир жол» проектисине активдүү интеграциялоосуна шарт түзөт. Кытай чоң масштабтагы соода-экономикалык жана саясый проектилерге жогорудагы концепциялардын алкагында ишке ашырууга максаттарын ишке ашырууга кызыктар. Өлкөнүн отун-энергетикалык секторуна кошумча инвестицияларды алуу максатында Кыргыз Республикасынын жетекчилиги официалдуу Пекин менен алкылытуу мамилелерди түзүү абзел. Өлкөнүн ОЭКнин өнүгүүсүнө преференцияларды алуу максаты үчүн Россия менен эки тараптуу мамилени өнүктүрүш керек. Газ ресурстарына бай Түркмөнстандан Кытайга көмүртекти транзиттөдө Кыргызстандын жакшы мүмкүнчүлүктөрү бар. Өзгөчө көңүлдү ЕБ, Жакынкы

Чыгыш олуттуу капиталы бар өлкөлөр менен Кыргызстандын ОЭКни абдан муктаж болуп турганда, карым-катнашты пайдалууга жакка колдонуу керек.

14. Кыргызстандагы отун-энергетикасын өнүктүрүү проектилерине катышкан өлкөлөр менен бирдикте сектордун келечегин жана эки тараптуу мамилелерин белгилешти. Кыргыз Республикасынын экономикасына чет элдик инвестицияларды түз тартуу – экономикалык саясаттын приоритеттүү багыты болуп саналат кыргызстан отун-энергетикалык секторундагы көйгөйлөрдү өз күчү менен чече албайт, ошондуктан инвестицияларды тартуу жана аларды рационалдуу пайдалануу өлкөнүн энергетикалык коопсуздугун бекемдейт.

Кыргызстандын энергетикалык коопсуздугу туруксуз абалда.

15. Казахстандан көмүр ташып келүү али да актуалдуу бойдон калууда, бул өзгөчө жылуулук берүү учурунда байкалат, кырдаал эч өзгөрүүсүз калууда. Өлкө алардан баш тарта албайт. Кыргызстанга жылуулук берүү учурунда көмүр ташып келүү үзгүлтүкө дуушар болсо, анда ал коңшу мамлекет менен болгон мамиленин татаалдашына жана ички саясий кризиске алып келет. Мунайзаты жана газды Россиядан алып келүү толугу менен көз карандылыкты жана энергетикалык коопсуздуктун деңгээлин төмөн түшүрөт. Россиядан газды ташуу бул бизнес проект, ошондуктан Кыргызстандын жетекчилери көмүртектин альтернативтүү коңшу Казакстандан жана Өзбекстандан ташуу жолдорун карап чыгыш керек, эгерде саясат менен байланышкан жагдайлар менен эмес форс-мажордук абал түзүлсө кыйла оор болот. Кыргызстандын гидроэнергетикалык комплексинин калыптанышы шашылыш түрдө жүргүзүлүп жатат, ал чоң тобокелчиликке алып келет.

16. Кыргызстандын ОЭКде түзүлгөн көйгөйлөрдү жою максатында өлкөнүн жетекчилери тез аранын ичинде энергетикалык коопсуздукту күчөтүү боюнча комплекстүү программаны иштеп чыгып жана ишке ашырыш керек. Республиканын жалпы дипломатиялык корпусу инвестицияларды тартуу көйгөйлөрү боюнча иш алып баруусу абзел. Чет элдик бизнести биргелешкен ишканаларды ишке киргизүү максаттарында кызыктар кылуу. ОЭКнин өнүгүүсүнө шарт түзүү үчүн мамлекеттин салык саясатына анализ жүргүзүлүшү керек. Стратегиялык маанидеги отун-энергетикалык секторундагы көйгөйлөрдү чечпесе өлкө алдында олуттуу көйгөйлөр пайда болот.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

1. Заманбап талаптарга жооп берүүчү Кыргызстандын отун-энергетикалык стратегиясын өнүктүрүүнүн жаңы Концепциясын иштеп чыгуу.
2. Өкмөттү жана республиканын тышкы саясий ведомстволорун көмүр, мунай-газ жана гидроэнергетикалык тармакка түздөн-түз инвестицияларды тартуусун активдештирүү.
3. Жаңы технологиялар боюнча (горизонталдык казып алуулар) мунай өндүрүүчү объектилерди модернизациялоо үчүн ресурстарды тартуу. Жаңы мунай жана газ кендерин чалгындоо үчүн каражат бөлүштүрүү. Өзбекстан жана Казахстан тарабынан Кыргызстанга өткөрүлүп берилген мунай скважиналарынын ишин жандандыруу.
4. Жогорку сапаттуу отун маркасын өндүрүү максатында Кыргызстандын мунай иштетүүчү бардык ишканаларын көмүртек ресурстары менен толук кандуу камсыздоо, бул мунай азыктарын импорттоо көлөмүн кыскартууга мүмкүндүк берет.
5. Мунай азыктарын алып келүү боюнча Россия менен катар эле альтернатива үчүн Казахстан, Өзбекстан, Түркмөнстан жана Азербайжан менен да эки тараптуу байланыш түзүү.
6. Жаңы технологияларды пайдалануу менен көмүр казууну жөнгө салуу. Үстүнөн казып алуулардын баш тартып, шахталык тереңден казуу усулуна өтүү.
7. Ата мекендик көмүрдү казууну коңшу мамлекеттерге – Өзбекстанга жана Тажикстанга экспорттой ала турган деңгээлге жеткирүү.
8. Кара-Кече көмүр кенинде ОЭС куруу үчүн ОЭУ иштеп чыгуу Бишкектин же башка шаарлардын жана Кыргызстандын калктуу пункттарына (ландшафтына жана бөлүнгөн каражаттардын көлөмүнө жараша) электр энергиясын жеткирүү үчүн ЛЭП куруу. Мындай тажрыйбанын көмүрдү өнөр жай масштабында өндүрүүгө мүмкүн болгон республиканын түштүгүндө жайгашкан башка разрездер үчүн да пайдалануу.
9. Облустук борборлорду жана борбор калаа менен катар эле республиканын айыл жергесиндеги райондорду да электр энергиясы менен камсыздоо максатында өмүрдү иштетүүнү электр энергиясын өнүктүрүүгө өткөрүүгө аракет жасоо.
10. Электр энергиясын иштеп чыгуу кубаттуулугун жогорулатуу максатында Нарын каскадында ГЭСтин курулушу боюнча инвестицияларды издөөгө максималдуу көңүл буруу, бул арзан электр энергиясын иштеп чыгуу үчүн жагымдуу чөйрө түзөт, ал өнөр жай объектилеринин курулуша инвесторлордун көңүлүн бурат. Өз кезегинде, бул мультипликативдик эффект берет: салык төлөмдөр, жаңы жумушчу орундар, импорттоодон түшкөн валюта, жылытуу мезгилинде өлкөнүн калкынын тиричилик шартынын жакшыруусу. Мындан тышкары, CASA – 1000 долбоорунда толук кандуу катышуу жана салмактуу орунга ээ болуу.

11. 15-30%га чейин жетүүчү электр энергиясындагы жоготууларды төмөндөтүүгө өзгөчө көңүл буруу. Мамлекеттин имиджин жакшыртуу жана өлкөнүн калкын электр энергиясы менен жеткиликтүү камсыздоо максатында бөлүштүрүүчү компаниялар менен карым-катышуу жана кызматташуу саясатын карап чыгуу.
12. Өлкөнүн калкы үчүн жеткиликтүү баада жана экспорттоо максатында энергия үнөмдөөчү лампочкаларды жана жарык берүүчү шаймандарды өндүрүүнү жөнгө салуу. Энергияны үнөмдөөгө өтүү боюнча мамлекеттик кампанияны жүргүзүү. Ири шаарларды электр жана газ менен жылытууга өтүү.

**ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ ЖОБОЛОРУ ИЛИМИЙ-
ПРАКТИКАЛЫК КОНФЕРЕНЦИЯЛАРДА БАЯНДАЛЫП, ТӨМӨНКҮ
МАКАЛАЛАРДА ЖАРЫК КӨРГӨН:**

1. Бейсебаев, Р.С. Топливо-энергетическое сотрудничество Кыргызстана и России [Текст]: Вестник БГУ / Р.С. Бейсебаев // – Бишкек, – 2011. – №3 (20). – С. 4-8.
2. Бейсебаев, Р.С. Кыргызско-иранское многостороннее сотрудничество [Текст]: Вестник БГУ / Р.С. Бейсебаев // – Бишкек, – 2011. – №3 (20). – С. 8-11.
3. Бейсебаев, Р.С. Топливо-нефтяной комплекс СССР в годы Великой отечественной войны» [Текст]: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева. Сборник кафедры «Регионоведение». Центральноазиатский регион в контексте глобальных международных отношений. ЕНУ им. Л.Гумелева / Р.С. Бейсебаев // – Астана, – 2014. – С. 177-183.
4. Бейсебаев Р.С. Ретроспектива и состояние топливного сектора Кыргызстана: проблемы и перспективы [Текст]: Известия вузов Кыргызстана / Р.С. Бейсебаев // – Бишкек, –2016. – №4. – С. 121-123
5. Бейсебаев, Р.С. Ретроспектива и состояние гидроэнергетического комплекса Кыргызстана: проблемы и перспективы [Текст]: Материалы XLVIII международной научно-практической конференции. Интернаука. Научная дискуссия: Инновации в современном мире / Р.С. Бейсебаев // – Москва, – 2016. – №4(47). Ч. 1. – С. 62-65
6. Бейсебаев, Р.С. Россия – Центральная Азия: топливо-энергетический комплекс [Текст]: Наука, технологии и инновации Кыргызстана / Р.С. Бейсебаев // – Бишкек, – 2016. – №4. – С. 132-135
7. Бейсебаев, Р.С. Международная научно-практическая конференция «25-летие независимости Кыргызской Республики: становление и развитие национальной внешней политики» (ДА МИД КР им. К. Дикамбаева, 29 ноября 2016 г., Бишкек, Кыргызстан).
8. Бейсебаев, Р.С., Мааданбекова Г.М. Роль государств ЦА в топливно-энергетическом секторе КР: основные проблемы [Текст]: Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана / Р.С. Бейсебаев, Г. М. Мааданбекова // – Бишкек, – 2016. – №11, – С. 179-183.
9. Бейсебаев, Р.С., Кенжекариева А. Состояние топливно-энергетического комплекса Кыргызстана, России, Узбекистана и Казахстана [Текст]: Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана / Р.С. Бейсебаев, А. Кенжекариева // – Бишкек, – 2016. – №11. – С. 175-179

10. Бейсебаев, Р.С. Инвестиции стран Запада и Востока в топливно-энергетический сектор Кыргызстана [Текст]: Вестн. КалмГУ / Р.С. Бейсебаев // – Элиста, – 2017. – № 35(3). – С. 26-33
11. Бейсебаев, Р.С. Сотрудничество Кыргызстана и России в топливно-энергетическом секторе: состояние, проблемы и перспективы [Текст]: Вестн. Том. гос. ун-та / Р.С. Бейсебаев // – Томск, – 2017. – № 422. – С. 73-81
12. Бейсебаев, Р.С. Проблемы топливно-энергетического сотрудничества Кыргызстана и Казахстана на евразийском пространстве [Текст]: Вестн. Том. гос. ун-та / Р.С. Бейсебаев // – Томск, – 2017. – №50(2). – С. 53-58
13. Бейсебаев, Р.С. История топливно-гидроэнергетического сотрудничества Кыргызстана и Узбекистана (1991-2016) [Текст]: Вестн. Тадж. нац. ун-та / Р.С. Бейсебаев // – Душанбе, 2017. – №3/6. – С. 104-109.
14. Бейсебаев, Р.С. Роль стран Центральной Азии в топливно-энергетическом комплексе Киргизии: состояние, проблемы и перспективы [Текст]: Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Международные отношения / Р.С. Бейсебаев //– М.: 2018, Т. 18. – № 2. – С. 284-292.
15. Бейсебаев, Р.С. Топливо-нефтяной комплекс СССР в годы Великой отечественной войны: перспективы экономического развития. Материалы международной научно-практической конференции «Сохранение исторической памяти о Великой отечественной войне: проблемы и решения». Бишкек. 2016. – С. 106-116.
16. Бейсебаев, Р.С. История политического и топливно-энергетического сотрудничества Кыргызстана и Казахстана (1991-2016) [Текст]: Вестн. Тадж. нац. ун-та / Р.С. Бейсебаев // – Душанбе, – 2017. – № 3(3). – С. 113-117.
17. Бейсебаев, Р.С. Энергетическая и внешняя политика Кыргызстана: риски и перспективы [Текст]: REOSIANAG. Journal of Institute for Russian and Altaic Studies / Р.С. Бейсебаев // – Chungbuk National University, – 2017, – №15. August. – P. 185-204.
18. Бейсебаев, Р.С. Экономическая и политическая роль России во внешнеполитическом курсе Кыргызстана [Текст]: Вестн. Тадж. нац. ун-та. / Р.С. Бейсебаев // – Душанбе, 2018. – №1. – С. 122-126.
19. Бейсебаев, Р.С. Экономическая и политическая роль России в Кыргызстане. Международная научно-практическая конференция Цивилизациялардын кесилишиндеги тил маданияты аспекти. БГУ им. К. Карасаева. Март 2014. // Экономическая и политическая роль России в Кыргызстане. Международная научно-практическая конференция Цивилизациялардын кесилишиндеги тил

маданияты аспекти. Университет Цукуба [Текст]: Вестник БГУ / Р.С. Бейсебаев // – Бишкек, – 2014. – №3 (20). – С. 211-213

20. Бейсебаев, Р.С. Основные направления сотрудничества Кыргызстана и Китая: состояние, проблемы и перспективы [Текст]: Вестн. Тадж. нац. ун-та / Р.С. Бейсебаев // – Душанбе, – 2018. – №2. – С. 110-114.

21. Бейсебаев, Р.С. Двусторонние отношения между Кыргызстаном и США (1991-2016) [Текст]: Вестн. Тадж. нац. ун-та / Р.С. Бейсебаев // – Душанбе, – 2018. – №3. – С. 68-72.

22. Бейсебаев, Р.С. Экономическое и политическое сотрудничество Кыргызской Республики с Федеративной Республикой Германии (1996-2016) [Текст]: Вестн. Тадж. нац. ун-та/ Р.С. Бейсебаев // – Душанбе, – 2018. – №4. – С. 52-56

23. Бейсебаев, Р.С. Кыргызско-турецкое политико-экономическое сотрудничество: исторический анализ (1991-2016). [Текст]: Наука, технологии и инновации Кыргызстана / Р.С. Бейсебаев // – Бишкек, – 2018. – №5, – С. 166-171.

Бейсебаев Рахат Сансызбаевичтин «Чет өлкөлөр менен кызматташуу контекстинде көз карандысыздык жылдарындагы Кыргыз Республикасынын отун-энергетикалык комплексинин тарыхы (1991-2016)» деген темада тарых илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн 07.00.02 – Ата Мекен тарыхы адистиги боюнча жазылган диссертациялык изилдөө ишинин

Резюмеси

Негизги сөздөр: Кыргызстан, Россия, Борбордук Азия, Европалык Союз, Кытай, отун-энергетикалык сектор, көмүр өнөр жайы, мунай-газ сектору, сууэнергетикасы, инвестициялар, энергетикалык коопсуздук.

Диссертациялык изилдөөнүн объектиси - отун-энергетикалык комплексинин тарыхый өнүгүү жараяны жана ОЭЖнин тарыхый өнүгүү аспектилеринин жыйындысы, өлкөнүн көмүр, мунай, газ жана сууэнергетикасы тармактарынын калыптанышы.

Изилдөөнүн предмети - көмүр, мунай-газ жана сууэнергетикасы тармактарынын 1991-2016 жж. 25-жылдык көз карандысыздык мезгилинде, республиканын экономикасынын өнүгүүсүнүн ички факторлордун таасир берүүсүнүн жыйынтыгында инвестор-өлкөлөр, ташып келүүчү өлкөлөр менен тышкы кызматташуусу республиканын энергетикалык коопсуздугуна жана инвестиция тартууга шарт түзүүсүнө таасир берүүсү.

Изилдөөнүн негизги максаты – отун-энергетикалык комплексинин өнүгүү тарыхын, анын абалын, ташып келүүчү өлкөлөр менен кызматташуусундагы негизги көйгөйлөрдү изилдөө, инвестицияларды тартуу жана Кыргыз Республикасынын энергетикалык коопсуздугун камсыздоочу маселелерди иликтөө.

Изилдөөнүн методологиялык негизи - Кыргызстандын отун-энергетикалык комплексине карата алгачкы жолу Рантье-Мамлекет теориясы колдонулду. Рантье-Мамлекет теориясы жана жогоруда айтылган усулдарды колдонуунун негизинде изилдөөнүн системасы түзүлөт.

Изилдөөнүн илимий жаңычылдыгы ата мекендик, борбордук азиянын, россиялык эксперттердин жана окумуштуулардын тарыхый, саясий, экономикалык изилдөөлөрү ыраттуу анализделип, Кыргызстандын отун-энергетикалык комплексинин жалпы тарыхый өнүгүүсү мүнөздөлөт. Алгачкы жолу европалык окумуштуулардын англис тилинде макалалары колдонулду, изилденген теманын жалпы тарыхый картинасын толуктап, Кыргызстандын энергетикалык коопсуздугун камсыз кылуунун келечегин көрүүгө мүмкүнчүлүк түзүлдү.

Алынган натыйжалардын практикалык мааниси. Изилдөөнүн натыйжалары Кыргызстандын отун-энергетикалык секторун өнүктүрүүнүн концепциясын калыптандырууда пайдалуу болушу мүмкүн. Айрым корутундулар эки тараптуу же көп тараптуу кызматташуу форматында иш алып баруучу тийиштүү министрстволор жана ведомстволор, эки тараптуу же көп тараптуу кызматташтык форматтындагы иш алып баруучулар үчүн көрсөтмө катары каралышы мүмкүн.

Резюме

диссертации Бейсебаева Рахата Сансызбаевича на тему: «История топливно-энергетического комплекса Кыргызской Республики в годы независимости в контексте сотрудничества с зарубежными странами (1991-2016)», представленной на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности: 07. 00.02 – Отечественная история.

Ключевые слова: Кыргызстан, Россия, Центральная Азия, Европейский Союз, Китай, топливно-энергетический сектор, угольная промышленность, нефтегазовый сектор, гидроэнергетика, инвестиции, энергетическая безопасность.

Объект диссертационного исследования - процесс исторического развития топливно-энергетического комплекса и совокупность исторических аспектов развития ТЭК, сформировавших угольную, нефтяную, газовую и гидроэнергетическую отрасли страны.

Предметом исследования является состояние угольной, нефтегазовой и гидроэнергетической отраслей в годы 25 летнего периода независимости с 1991-2016 годы, сформированное в результате влияния внутренних факторов экономического развития республики и внешних – сотрудничество со странами-инвесторами и поставщиками, повлиявших на формирование инвестиционной привлекательности и энергетической безопасности республики.

Основная цель исследования заключается в том, чтобы изучить историю развития топливно-энергетического комплекса, его состояние, основные проблемы в сотрудничестве со странами поставщиками и вопросы инвестиционной привлекательности и обеспечения энергетической безопасности Кыргызской Республики.

Методологическую основу исследования впервые используется теория Государства-Рантье в отношении топливно-энергетического комплекса Кыргызстана. Выстраивается определенная система исследования с использованием вышеперечисленных методов и теории Государства-Рантье.

Новизна исследования заключается в том, исторические, политические, экономические исследования отечественных, центральноазиатских, российских экспертов и ученых последовательно анализируются, создавая общую историческую картину развития топливно-энергетического комплекса Кыргызстана. Впервые используются статьи европейских ученых на английском языке, которые восполняют общую историческую картину заявленной темы, давая возможность увидеть определенные перспективы энергетической безопасности Кыргызстана.

Практическая значимость полученных результатов. Результаты исследования могут быть полезными в формировании концепции развития топливно-энергетического сектора Кыргызстана. Отдельные выводы могут рассматриваться как своего рода рекомендации для соответствующих министерств и ведомств, работающих в форматах двустороннего или многостороннего сотрудничества.

Summary

Beisebaev Rakhat Sansyzbayevich's dissertation on the theme: "The history of the fuel and energy complex of the Kyrgyz Republic during the years of independence in the context of cooperation with foreign countries (1991-2016)", submitted for the degree of Doctor of Historical Sciences, specialty: 07. 02/02 - Domestic history.

Keywords: Kyrgyzstan, Russia, Central Asia, European Union, China, fuel and energy sector, coal industry, oil and gas sector, hydropower, investment, energy security.

The subject of the dissertation research is the process of historical development of the fuel and energy complex and the totality of the historical aspects of the development of the fuel and energy complex, which formed the country's coal, oil, gas and hydropower industries.

The subject of the study is the state of the coal, oil and gas and hydropower industries during the 25-year independence period from 1991-2016, formed as a result of the influence of internal factors of the republic's economic development and external factors - cooperation with investor countries and suppliers that influenced the formation of investment attractiveness and energy security of the republic.

The main goal of the study is to study the history of the development of the fuel and energy complex, its recent condition, the major problems in cooperation with supplier countries and issues of investment attractiveness and ensuring the energy security of the Kyrgyz Republic.

The theory of the rentier states regarding the fuel and energy complex of Kyrgyzstan is used for the first time as the **basis for the methodological study**. A definite system of research is being built using the above mentioned methods and the theory of the Rantier States.

The novelty of the study lies in the fact that historical, political, economic studies of domestic, Central Asian, Russian experts and scientists are consistently analyzed, creating the general historical picture of the development of the fuel and energy complex of Kyrgyzstan. For the first time, articles by European scholars in English are used, which make up for the overall historical picture of the announced topic, making it possible to see certain prospects for Kyrgyzstan's energy security.

The practical significance of the results. The results of the study may be useful in shaping the concept of development of the fuel and energy sector of Kyrgyzstan. Separate conclusions can be considered as a kind of recommendations for the relevant ministries and departments working in the formats of bilateral or multilateral cooperation.